

सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी
नेपाली राज्यका कानून र व्यवहार

अनुसन्धान प्रतिवेदन

देवराज हुमागाईं

मार्टिन चौतारी

सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी नेपाली राज्यका कानून र व्यवहार

अनुसन्धान प्रतिवेदन

देवराज हुमागाईं

मार्टिन चौतारी

सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी नेपाली राज्यका कानून र व्यवहार

देवराज हुमागाई

पहिलो संस्करण : २०८१ (सन् २०२५)

सर्वाधिकार © मार्टिन चौतारी

प्रकाशक

मार्टिन चौतारी

२७ जीतजंग मार्ग, थापाथली

पोष्ट बक्स १३४७०; काठमाडौं, नेपाल

फोन ०१-५३३८०५०/४१०२०२७

e-mail: chautari@mos.com.np

www.martinchautari.org.np

चौतारी प्रतिवेदन शृंखला - २०२५-१

विषयसूची

धन्यवाद	छ
परिचय	१
खण्ड १ : विद्यमान कानूनी व्यवस्था : एक सिंहावलोकन	५
खण्ड २ : संघ-संस्था दर्ता र नवीकरण सम्बन्धी कानूनी प्रावधान र कार्यान्वयन पक्ष	१५
संघीय कानूनको व्यवस्था	१७
दर्ता सम्बन्धी व्यवस्था	१७
संघ-संस्थाको नवीकरण सम्बन्धी व्यवस्था	२४
प्रदेश तहका कानून	२७
स्थानीय तहका कानून र व्यवहार	३३
खण्ड ३ : संघ-संस्थाको सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी प्रावधान र चुनौती	४१
वैदेशिक सहयोग स्वीकृति सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१	४३
सामाजिक संघ-संस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन निर्देशिका, २०७१	५१
संघ-संस्था नियमनमा स्थानीय सरकार	५७
खण्ड ४ : सामाजिक संस्था सम्बन्धी नयाँ कानून निर्माणबारे भइरहेका प्रयास र अबको बाटो	६५
अबको बाटो	७४
सन्दर्भ सामग्री	८१
अनुसूची १ : संघ-संस्था दर्ता सम्बन्धी प्रदेश तहका कानूनी प्रावधान	८७

धन्यवाद

यो प्रतिवेदन सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी नीतिगत तथा कानूनी पक्ष र गैससको स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पाटाबारे चासो राख्दै मैले केही समय पहिलेदेखि गर्दैआएको अध्ययन/अनुसन्धान र आफ्नै संस्थाको व्यवस्थापकीय जिम्मेवारीमा रहँदा गरेका अनुभवको उपज हो । यो प्रतिवेदन तयार पार्ने क्रममा मैले विभिन्न संस्था तथा व्यक्तिहरूको प्रत्यक्ष र परोक्ष सहयोग प्राप्त गरेको छु, जसलाई यहाँ स्मरण गर्न चाहन्छु ।

गैससको सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पाटाबारे थुप्रै संघ-संस्थाहरूले विभिन्न औपचारिक/अनौपचारिक अन्तर्क्रिया तथा गोष्ठीहरू आयोजना गर्दैआएका छन् । त्यस क्रममा कतिपय त्यस्ता कार्यक्रमहरूमा उपस्थित हुने र अन्तर्क्रियाहरूमा भाग लिने मौका मिलको थियो, जसबाट यो प्रतिवेदन तयार पार्न मलाई धेरै मात्रामा बौद्धिक खुराक प्राप्त भयो । त्यस्ता कार्यक्रमहरूको आयोजना र निमन्त्रणाका लागि म आयोजक संस्थाहरू विशेष गरी फ्रिडम फोरम, सेन्टर फर मिडिया रिसर्च नेपाल, साउथ एसिया इन्स्टिच्युट फर एडभान्सड स्टडिज, गैरसरकारी संस्था महासंघ नेपाल, मिडिया एड्भोकेसी ग्रुप, केयर नेपाल, सेन्टर फर सोसल चेन्ज, नेपाल युवा संस्था सञ्जाल (आयोन), आदि प्रति कृतज्ञ छु ।

मार्टिन चौतारी आफैँले पनि केही वर्षयता काठमाडौँभित्र र बाहिर (विशेष गरी सुर्खेत, राजविराज र इलाममा) सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी नीतिगत र कानूनी वातावरण, सञ्चालन र व्यवस्थापनका चुनौती, आदि विषयमा थुप्रै छलफल तथा कार्यशालाहरू आयोजना गरेको थियो । ती कार्यक्रमहरूमा उपस्थित भई आ-आफ्ना विचार र अनुभव राखिदिनुहुने सबै सहभागीहरूप्रति आभारी छु । पछिल्लो पटक जेठ

२९, २०८१ मा मार्टिन चौतारीमा आयोजित “सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी तीन तहको सरकारका कानून र व्यावहारिक चुनौती” विषयक छलफलमा यो प्रतिवेदनमा आधारित प्रस्तुति गरिएको थियो । त्यस छलफलमा उपस्थित भई मेरो प्रस्तुतिमाथि टिप्पणी गर्ने, आफ्ना विचार/अनुभव प्रकट गर्ने र मलाई सल्लाह सुझाव दिनुहुने विभिन्न संघ-संस्थाका प्रतिनिधिहरूप्रति पनि कृतज्ञ छु ।

यो प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिनुअघि यसका मस्यौदा पढी परिमार्जनका लागि सुझाव दिनुहुने मार्टिन चौतारीका सहकर्मी अनुसन्धानकर्ताहरू प्रत्युष वन्त, देवेन्द्र उप्रेती, लोकरञ्जन पराजुली र रुख गुरुडलाई धन्यवाद दिन्छु । अनुसन्धान तथा लेखनका क्रममा आवश्यक पाठ्यसामग्री र दस्तावेज खोजी गरी उपलब्ध गराइदिने मार्टिन चौतारी पुस्तकालयमा कार्यरत कर्मचारीहरू बुद्ध श्रेष्ठ र दल बहादुर श्रेष्ठप्रति पनि कृतज्ञ छु । त्यस्तै, केही पठन सामग्रीका इलेक्ट्रोनिक प्रति उपलब्ध गराइदिएर सहयोग पुऱ्याउनुहुने सेन्टर फर मिडिया रिसर्च नेपालका उज्ज्वल प्रजापति तथा अधिवक्ता सञ्जिव घिमिरेप्रति पनि आभारी छु ।

अन्तमा, यो प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरिएका कुनै तथ्य, तर्क र निष्कर्षमा केही गल्ती वा कमीकमजोरी भए त्यसका लागि म स्वयं जिम्मेवार छु ।

देवराज हुमागाईं
मार्टिन चौतारी, काठमाडौं
माघ २०८१

परिचय

यो प्रतिवेदनमा नेपालमा गैरसरकारी संस्था (गैसस) का रूपमा परिचित सामाजिक संघ-संस्थाका सम्बन्धमा केन्द्रदेखि स्थानीय तह सम्मका सरकारले जारी गरेका कानून र संस्था सञ्चालनका व्यावहारिक चुनौतीको चर्चा गरिएको छ । सामाजिक संस्थाको परिभाषाले व्यापक क्षेत्र समेट्छ तर यो प्रतिवेदनको दायरामा संस्था दर्ता ऐन, २०३४ मा व्यवस्था भए बमोजिम सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भई गैरनाफामुखी क्रियाकलाप गर्न खुलेका संघ-संस्था वा गैससलाई मात्र पारिएको छ । किनकि वर्तमान अवस्थामा यस्ता गैससको व्यापक संख्या र उपस्थितिका कारण समग्र सामाजिक संघ-संस्था क्षेत्रको प्रतिनिधित्व र चिनारी यिनैले बोकेका छन् । राज्य नपुगेका ठाउँमा उपस्थित भई राज्यले निभाउनुपर्ने भूमिका निभाउनेदेखि आम जनमानसलाई संगठित गर्दै राज्यलाई खबरदारी गर्ने सम्मको काममा गैरसरकारी संघ-संस्थाको संलग्नता पाइन्छ । त्यसैले राज्य र उसका निकायहरूले गैससलाई एकतिर साझेदारको रूपमा लिँदै विकास निर्माण तथा क्षमता अभिवृद्धि र जनचेतनामूलक कार्यमा सहकार्य गर्नुपर्छ भन्ने तथा अर्कोतिर प्रतिस्पर्धी जस्तो ठानेर नियमनका नाउँमा गैससका गतिविधिमाथि अंकुश लगाउने नीति र व्यवहार प्रदर्शित गर्दैआएको छ । उदार लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा पनि राज्यले पञ्चायत कालकै कतिपय कानूनी व्यवस्था र व्यवहारलाई निरन्तरता दिँदै गैससमाथि नियन्त्रणमुखी रवैया अपनाएको भनी चर्को आलोचना हुने गरेको छ । त्यस्ता आलोचना सञ्चार माध्यमका सामग्री, प्राज्ञिक अध्ययनदेखि गैसस सम्बन्धी हुने कार्यशाला र गोष्ठीहरूमा बारम्बार प्रकट हुने गरेको छ ।

वि.सं. २०४७ र त्यस पछिका संविधानले संघ-संस्था खोल्न पाउने नागरिकको अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा निर्वाध स्वीकारेका छन् । हुन त त्यस अधिका संविधानमा पनि यस व्यवस्थालाई मौलिक हकमै उल्लेख नगरिएको होइन तथापि तिनमा उल्लिखित प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाका कारण नागरिकको त्यो मौलिक हकको प्रयोगमा राज्यले सधैं व्यवधान खडा गर्दैआएको थियो । वि.सं. २०४७ पछिका संविधानमा कठोर प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था हटाई संघ-संस्थाको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई

स्वीकार गरेर स्थापना र सञ्चालनमा उदारता देखाएका कारण सामाजिक संस्थाको विस्तारले गति लिएको हो । त्यसैले समाज कल्याण परिषद्को आँकडा अनुसार २०४६ सालसम्म जम्मा चार दर्जनको हाराहारीमा मात्र परिषद्मा दर्ता भएका संघ-संस्थाको संख्या गएको तीन दशकमा ५० हजार नाधिसकेका छन् ।^१

सामाजिक संस्थाहरूको विस्तार भए अनुसार यस क्षेत्रले भोगेका चुनौतीहरूमा सहजीकरण गर्दै गुणात्मक विकास गर्न राज्यले अरुचि देखाएको छ । बरु संविधानले दिएको नागरिक अधिकारलाई संकुचित गर्ने तथा सामाजिक संस्थाहरूको सञ्चालनमा राज्यको हस्तक्षेप बढाउने किसिमका पुराना कानूनलाई नै निरन्तरता दिने र कालान्तरमा नियामक निकायलाई अधि सारेर विभिन्न निर्देशिकाद्वारा संघ-संस्थाका गतिविधिमाथि अंकुश लगाउन थालिएको अनुभव गैससका सञ्चालकहरूले सुनाउने गरेका छन् । साथै, पछिल्लो समयमा संविधान सभाले बनाएको संविधानमै समेत घुमाउरो ढंगले संघ-संस्थामाथि राज्यको अनुचित नियन्त्रणका प्रावधान समावेश गरिएको छ भने ल्याउन खोजिएको संघ-संस्था सम्बन्धी कानूनका मस्यौदा पनि संघ-संस्थाहरूलाई स्वतन्त्र रूपले काम गर्न बाधा पार्ने खालका प्रावधानका कारण विवादित छन् (मार्टिन चौतारी २०८०) । यसबाट आगामी दिनमा सामाजिक संस्थाहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व नै खतरामा पर्नसक्ने आशंका बढेको छ ।

यो प्रतिवेदन लेख्ने क्रममा मुख्यतः विद्यमान कानूनी व्यवस्था र मिडिया तथा प्राज्ञिक सामग्रीको अध्ययन गरिएको छ । साथै, मार्टिन चौतारीले विभिन्न समयमा देशका केही स्थानमा आयोजना गरेका अन्तर्क्रिया तथा कार्यशालाहरूमा सम्बन्धित गैससका प्रतिनिधि तथा अन्य सरोकारवालाहरूले राखेका धारणालाई पनि यो प्रतिवेदन लेखनको आधार बनाइएको छ । र, एक गैससका रूपमा मार्टिन चौतारीको आफ्नै अनुभव तथा भोगाइ पनि यसमा मिसिएको छ ।

प्रतिवेदनमा मुख्य चार खण्ड छन् । पहिलो खण्डमा सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको सिंहावलोकन छ । दोस्रो खण्डमा गैरसरकारी संस्था दर्ता र नवीकरणका सम्बन्धमा भएका कानूनी प्रावधान र राज्यको व्यवहारका कारण गैससहरूले खेप्नु परेको हैरानीबारे चर्चा छ । तेस्रो खण्डमा नियमनकारी निकायहरूले गैससका काम कारबाहीहरूको सहजीकरण र नियमन गर्ने नाममा

^१ हेर्नुहोस्, <https://www.swc.org.np/sites/default/files/downloads/NGOs-By-Fiscal-Year.pdf>; समाज कल्याण परिषद्को यस वेबसाइटमा आ.व. २०७५/०७६ भन्दा पछिको तथ्यांक अद्यावधिक गरिएको छैन ।

जारी गर्ने नियम र निर्देशिका तथा तिनको कार्यान्वयनले संघ-संस्थाका गतिविधि अघि बढाउन खडा गरेका व्यवधानहरूको फेहरिस्त प्रस्तुत गरिएको छ । अन्तिम खण्डमा सामाजिक संस्था सम्बन्धी नयाँ कानून निर्माणबारे भइरहेका बहस र लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा गैसस क्षेत्रले अपेक्षा गरेको कानूनी वातावरणबारे केही सुझाव सहितको निष्कर्ष छ । लेखकले यसअघि सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाबारे लेखेको लेख (हुमागाईं २०७७) का केही अनुच्छेदहरू पनि यहाँ परेका छन् । सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी विद्यमान संघीय कानूनको समीक्षा गरिएको सो लेखभन्दा यो प्रतिवेदनमा तल्लो तहका सरकारहरूका कानूनको चर्चा र विश्लेषणका साथै, संघ-संस्थाका प्रतिनिधिहरूको अनुभव र भोगाइलाई पनि समेटिएको छ । त्यसैले एक अर्थमा यो प्रतिवेदनलाई सोही लेखको विस्तारका रूपमा बुझ्न पनि सकिन्छ ।

खण्ड १

विद्यमान कानूनी व्यवस्था : एक सिंहावलोकन

अहिले नेपालमा सामाजिक संस्थाहरूको जे-जस्तो विस्तार भएको छ, त्यसको जग भनेको २०४७ सालको संविधान नै हो। संविधानले प्रत्याभूत गरेका स्वतन्त्रताका हकहरू, मुख्य गरी “विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता” (धारा १२[२][क]), “संघ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता” (धारा १२[२][ग]), तथा तिनको कार्यान्वयनका कारण नै निश्चिन्त रूपले संस्थाहरू खुल्ने र फैल्ने मौका पाएका हुन्। यी र यस्ता हक पहिलेका संविधानमा पनि नभएका होइनन् तर कार्यान्वयनका क्रममा नियन्त्रणमुखी कानूनद्वारा अनेक बाधाहरू खडा गरिएकाले स्वतन्त्र सामाजिक संस्थाहरू फैल्ने अवसर पाएनन्।^२

२०६३ को अन्तरिम संविधानमा संघ-संस्थाको सम्बन्धमा २०४७ सालको संविधानमा उल्लेख भएभन्दा प्रत्यक्ष रूपले थप व्यवस्था थिएन। संविधान सभाले बनाएको वि.सं. २०७२ को संविधानले पनि विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, संघ-संस्था खोल्न पाउने वैयक्तिक स्वतन्त्रतालाई धारा १७(२) मा मौलिक हक अन्तर्गत नै राखेको छ। संविधानको धारा ५१(ज) मा राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीतिको बुँदा १४ मा भनिएको छ, “सामुदायिक तथा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ-संस्थाको लगानी र भूमिकालाई जबाफदेही र पारदर्शी बनाउँदै त्यस्ता संस्थाहरूको स्थापना, स्वीकृति, सञ्चालन, नियमन र व्यवस्थापनका लागि एकद्वार प्रणाली अपनाउने र राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र त्यस्ता संघ-संस्थाहरूलाई संलग्न गराउने।” यसले संघ-संस्था सम्बन्धी नयाँ कानूनको आवश्यकता त औँल्यायो नै यसअघि विभिन्न कानूनी आधारमा टेकेर दर्ता भएका सबै खालका सामाजिक (गैरसरकारी) संस्थाहरूलाई

^२ नेपालका सबै पुराना संविधानहरूको संग्रह नेपाल कानून आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध छ। त्यसका लागि हेर्नुहोस्, www.lawcommission.gov.np/category/repealed-constitution/

एउटै कानूनद्वारा नियमन गरिने संकेत पनि गन्यो । यो त सरोकारवालाहरूले माग गर्दैआएको विषय थियो । तर, “राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र त्यस्ता संघ-संस्थाहरूलाई संलग्न गराउने” जस्ता भाषाको प्रयोगबाट संवैधानिक रूपमा नै सामाजिक संस्थाहरूलाई राज्यले आफू अनुकूल निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने मनसाय राखेको देखियो । वि.सं. २०७२ पछि संघ-संस्थाको नियमन गर्न भनी प्रस्तुत गरिएका कानूनका मस्यौदामा यही कुरालाई समातिएको छ । यसैले वर्तमान संविधान संघ-संस्थाको हकमा गरेको व्यवस्था २०४७ को तुलनामा केही नियन्त्रणमुखी जस्तो देखिन्छ । जबकि २०६३ सालको अन्तरिम संविधानमा उल्लिखित धारा ३५ को राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत बुँदा १७ मा भने “मुलुकमा स्थापना भएका सार्वजनिक तथा गैरसरकारी संघ-संस्थाको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा नियमन गर्न राज्यले विशेष नीति अवलम्बन गर्ने” भनिएको छ । यसअघि २०४७ सालको संविधानमा राज्यका नीति अन्तर्गत संघ-संस्थाको सम्बन्धमा केही उल्लेख भएको पाइँदैन । जबकि यस क्षेत्रलाई व्यवस्थित गर्न समयानुकूल नयाँ कानूनको आवश्यकता त २०४७ साल लगत्तैदेखि औँल्याइएको थियो (पाण्डे सन् १९९८) ।

संघ-संस्थाको स्वतन्त्रता मौलिक हकका रूपमा नै स्थापित भइसकेपछि अन्यत्र जे सुकै लेखिए पनि यदि कुनै हिसाबले नागरिकको स्वतन्त्रतालाई संकुचित तुल्याउने मनसाय त्यहाँ राखिएको हो भने पनि ती बदरभागी हुन्छन् । त्यसैले संवैधानिक प्रावधानका हिसाबले संघ-संस्थामाथि प्रत्यक्ष रूपले अंकुश लगाउने गरी नीति तथा कानून निर्माण गर्न सम्भव देखिँदैन । साथै, २०४७ सालदेखिकै संविधानमा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीति अन्तर्गत नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता जनाइएको छ । ती अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता वा घोषणापत्रमा संगठन स्वतन्त्रतालाई उच्च महत्त्व दिइएकोले पनि पक्ष राष्ट्रको नाताले नेपाल चाहेर पनि पछि हट्न नमिल्ने स्थिति छ (उप्रेती सन् २०११; घिमिरे २०७५) । समग्रमा भन्नुपर्दा अन्य मौलिक अधिकार झैं नागरिकको संगठित हुने अधिकार हरण गर्न नसकिने एउटा बलियो अधिकारका रूपमा देशको संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले स्वीकार गरेको छ ।

संविधान बाहेक गैससको स्थापना र सञ्चालनसँग प्रत्यक्ष रूपमा सरोकार राख्ने मुख्य कानूनहरू संस्था दर्ता ऐन, २०३४ र समाज कल्याण ऐन, २०४९ हुन् ।^३

^३ हुन त राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८ र कम्पनी ऐन, २०६३ ले पनि गैरनाफामुखी उद्देश्यले सञ्चालन हुने सामाजिक संस्थाहरूलाई समेटेछन् । विभिन्न पेशागत तथा वर्गीय संगठनहरूको

यी बाहेक स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा पनि संघ-संस्थाको स्थापना र सञ्चालनका सम्बन्धमा केही प्रावधान छ । त्यस्तै, प्रादेशिक र स्थानीय तहमा सामाजिक संघ-संस्थाको परिचालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी ऐनहरू बनिरहेका छन् । संघ-संस्थाको दर्ता र सञ्चालनसँग सम्बन्धित उल्लिखित ऐन, नियम तथा कार्यविधिबारे यस खण्डमा संक्षिप्त जानकारी दिइएको छ ।

गैरसरकारी संस्थाको स्थापना र सञ्चालनका लागि पहिलो कानूनी प्रक्रिया सम्बन्धित संस्था आफूले कार्यालय खोल्न चाहेको जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता हुनु हो । त्यसरी दर्ता हुने कानूनी व्यवस्था र प्रक्रियाका लागि संस्था दर्ता ऐन, २०३४ प्रचलनमा छ । यो पञ्चायत कालमै जारी भएको कानून हो । यस ऐनले संस्था रजिस्ट्रेसन ऐन, २०१६ लाई प्रतिस्थापन गरेको थियो भने उक्त पुरानो ऐन अन्तर्गत दर्ता भएका संस्थाहरू स्वतः २०३४ को ऐन अनुसार दर्ता भएको मानिने व्यवस्था गरेको थियो । संघ-संस्था स्थापनाका लागि पञ्चायती व्यवस्थाको समय अर्थात् झण्डै पाँच दशकअघि जारी गरिएको यो ऐनलाई नै हाल (२०८१ साल) सम्म निरन्तरता दिइएको छ । र, यसमा बीच-बीचमा संशोधन हुँदै आए पनि ती संशोधनमा संवैधानिक तथा अन्य कानूनी व्यवस्थामा भएका परिवर्तनका कारण केही शब्द वा वाक्यांश झिक्ने वा थप्नेभन्दा बाहेक ऐनले गरेका प्रावधानमा उल्लेखनीय केही फेरबदल गरिएको छैन ।

पटक-पटक व्यवस्था परिवर्तन हुँदा र दर्ता भएका गैससको संख्या केही दर्जनबाट बढेर ५० हजार बढी पुगिसक्दा पनि संस्था स्थापनाका सम्बन्धमा नयाँ ऐन नबन्नुको कारण यो ऐनको दायरा धेरै संकुचित हुनु र कार्यान्वयनमा ऐनलाई निकै “भेग” (अमूर्त) बनाउनु हो । अर्थात् जम्मा १७ ओटा मात्र दफा रहेको यो ऐनको मुख्य प्रावधानका रूपमा संस्थाको दर्ता, गठन प्रक्रिया, नवीकरण र संस्थाको सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा वार्षिक लेखा परीक्षण प्रतिवेदन बुझाउने सम्बन्धी रहेका छन् । संस्था सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी धेरै विषयहरूबारे ऐनले प्रस्ट बताएको छैन जसले गर्दा ऐन

छाता संस्थाहरू राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८ को दायराभित्र पर्छन् भने कम्पनी ऐन, २०६३ ले मुनाफा वितरण नगर्ने गरी खोलिएका कम्पनीको दर्ता र सञ्चालन प्रक्रियाको नियमन गर्छ । यी दुवै थरी संस्थाका उद्देश्य र कार्यक्रमहरू गैससका भन्दा तात्त्विक रूपले भिन्न भने छैनन् । तर आम रूपमा बुझिने वा बुझाइने गैसस ती होइनन् र यो प्रतिवेदनले जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भई सञ्चालन हुने गैससलाई मात्र समेट्ने हुनाले यहाँ कम्पनी वा पेशागत संगठनका रूपमा स्थापित संस्थालाई समेट्ने ती कानूनी व्यवस्थाबारे चर्चा गरिएको छैन ।

कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूले नै नियम वा निर्देशिकाहरू बनाई आफ्नो तजबिजी निर्णय तथा अधिकार प्रयोग गर्ने प्रशस्तै ठाउँ छोडिएको छ । त्यसैले गैससहरूको दर्ता र नवीकरणका लागि यस ऐनले निर्देश गरे पनि सञ्चालन र व्यवस्थापनको लागि अरू नै कानून चाहिने अवस्था बन्न गयो । त्यसैले गैससहरूको गतिविधिलाई समन्वय र सहजीकरण गर्न भन्दै *समाज कल्याण ऐन, २०४९* तर्जुमा गरिएको छ ।

समाज कल्याण ऐन, २०४९ को मुख्य प्रावधान स्वरूप सामाजिक संस्थाको नियमनका लागि छुट्टै निकाय—समाज कल्याण परिषद्—को व्यवस्था गरिएको छ । पञ्चायतकालीन *सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद् ऐन, २०३४* लाई प्रतिस्थापन गरी ल्याइएको यो ऐनले पूर्ववर्ती सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषदलाई खारेज गरी समाज कल्याण परिषद्को व्यवस्था गरेको हो । तत्कालीन समन्वय परिषद् रानी ऐश्वर्य शाहको नेतृत्वमा चलने गर्दथ्यो जसले सामाजिक संस्थाहरूको गतिविधिमाथि सुक्ष्म निगरानी गर्दै तिनको स्वतन्त्रतामाथि अंकुश लगाउने संयन्त्रका रूपमा कुख्यात थियो । तत्कालीन समन्वय परिषद् यति शक्तिशाली थियो कि समाज कल्याण तथा विकासका लागि प्राप्त हुने आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन र बाँडफाँट गर्ने नाउँमा उक्त संस्थाले यस क्षेत्रको सम्पूर्ण शक्ति एवं जिम्मेवारी हातमा लिएको थियो (ढुंगेल सन् २००४; मार्टिन चौतारी २०७४) । त्यसो हुँदा तत्कालीन व्यवस्था र शासकका पक्षपातीहरू त्यसबाट पर्याप्त लाभ लिनथे भने व्यवस्थाप्रति आलोचनात्मक मत राख्ने वा अधिकारका मुद्दा उठाउने संस्थाहरू समन्वय परिषद्को कोपभाजनमा पर्नुपर्थ्यो (पाण्डे सन् १९९८) । त्यसैले २०४६ सालपछि पनि यो संस्थालाई निरन्तरता दिने प्रयास भएकोमा सरोकारवालाहरूबाट त्यसको तीव्र विरोध भएकाले उक्त प्रयास सफल हुन सकेन (चन्द सन् १९९१; राडमेकर र तामाङ सन् १९९३; पाण्डे सन् १९९८) ।

प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनपछि बनेको नयाँ ऐन र सो अन्तर्गत गठित समाज कल्याण परिषद् पहिलेको जति कठोर त भएन तर पहिलेकै ढाँचाको कर्मचारीतन्त्रले निरन्तरता पाएका कारण नियन्त्रणको मानसिकता भने कायमै रहिरह्यो । फलस्वरूप “समाज कल्याण कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने, सामाजिक संघ-संस्थालाई सहयोग गर्ने, तिनीहरूको बीच समन्वय र तिनका कामको अनुगमन, सुपरिवेक्षण र मूल्यांकन गर्ने, गराउने”^४ नाउँमा विभिन्न नियम र निर्देशिका मार्फत समाज कल्याण

^४ *समाज कल्याण परिषद् ऐन, २०४९* को दफा ९ मा “परिषद्को काम, कर्तव्य र अधिकार” अन्तर्गत बुँदा “क” मा उल्लेख गरिएको ।

परिषद्द्वारा संघ-संस्थामाथि शासन गर्ने प्रवृत्तिको पुनरावृत्ति हुनपुग्यो । यति हुँदा हुँदै पनि सामाजिक संस्थाहरूले आफ्नो उद्देश्यमा आधारित रही त्यस अनुसारका गतिविधि गर्न दातृ संस्थासँग आफैले सोझै सम्झौता गर्ने र स्रोत जुटाएर काम गर्ने वातावरण २०४६ सालको परिवर्तनपछि बनेकोले स्वतन्त्र किसिमका संस्थाहरू फस्टाउने मौका भने मिल्यो ।

छुट्टै ऐनद्वारा गठित समाज कल्याण परिषद्देले गैससका काम कारबाहीको निगरानी वा नियन्त्रण गर्नेभन्दा पनि एक स्वतन्त्र र स्वायत्त निकायको रूपमा यसबाट सहजीकरण र समन्वयकारी भूमिकाको अपेक्षा लोकतान्त्रिक परिपाटीमा खोजिएको थियो । तर सरकारकै अंगका रूपमा परिषद् गैरसरकारी संघ-संस्थाका गतिविधिमार्थि हावी हुँदैआएको यसको व्यवहारले देखाएको छ । खास गरी गैससका नाउँमा प्राप्त हुने वैदेशिक सहयोगका परियोजनाको स्वीकृति तथा अनुगमन तथा मूल्यांकनका नाउँमा स्वतन्त्र संस्थाका गतिविधिलाई अनावश्यक नियन्त्रण गर्ने प्रवृत्ति पछिल्लो दशकमा बढ्दै गएको छ जसबारे थप चर्चा यो प्रतिवेदनको तेस्रो खण्डमा गरिएको छ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय र समाज कल्याण परिषद् बाहेक गैससको स्थापना र सञ्चालनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने अर्को निकाय स्थानीय सरकार हुन् । नेपालको संविधान, २०७२ आएपछि जारी गरिएको स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले सबै स्थानीय तहहरूलाई गैरसरकारी संस्थाहरूका सम्बन्धमा आवश्यक कानून बनाई तिनको दर्ता र नियमन गर्ने अख्तियारी दिएको छ । उक्त ऐनको परिच्छेद ३ मा “गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम कर्तव्य र अधिकार” अन्तर्गत दफा ११ मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको अधिकार उल्लेख छ । र, उक्त दफाको उपदफा “ठ” मा संघ-संस्था दर्ता तथा नवीकरण सम्बन्धी अधिकार उल्लेख छ । त्यस अन्तर्गत स्थानीय तहलाई संघ-संस्था सम्बन्धी दुई थरी अधिकार दिइएको छ । पहिलो, “संघ-संस्था परिचालन सम्बन्धी स्थानीय नीति, कानून मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन” तथा दोस्रो, “स्थानीय स्तरका संघ-संस्थाको दर्ता तथा नवीकरण” (नेपाल सरकार २०७४ : २९-३०, हेर्नुहोस् बक्स १) । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको यही प्रावधानलाई टेकेर स्थानीय तहहरूले धमाधम संघ-संस्था दर्ता र परिचालन सम्बन्धी कानूनहरू तर्जुमा गरिरहेका छन् । सेन्टर फर मिडिया रिसर्च (सीएमआर) नेपालले संकलन गरेको तथ्यांक अनुसार साउन २८, २०८१ सम्ममा देशभरका २२४ पालिकाहरूले संघ-संस्था सम्बन्धी कानून बनाएका छन् ।^५

^५ यसबारे विस्तृत विवरणका लागि हेर्नुहोस्, <https://nepalpolicy.org/visualization/>

**बक्स १: स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा भएको
संघ-संस्था सम्बन्धी प्रावधान**

दफा ११ : गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको अधिकार :

...

(ठ) संघ, संस्था दर्ता तथा नवीकरण

(१) संघ, संस्था परिचालन सम्बन्धी स्थानीय नीति, कानून, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन,

(२) स्थानीय स्तरका संघ-संस्थाको दर्ता तथा नवीकरण ।

...

दफा १५ : परिचालन र समन्वय गर्ने : गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले स्थानीयस्तरमा विकास निर्माण तथा सेवा प्रवाह सम्बन्धी कार्य गर्दा आफ्नो क्षेत्रभित्रका उपभोक्ता, निजी क्षेत्र, सामुदायिक संघ-संस्था, सहकारी संस्था तथा गैरसरकारी क्षेत्रको परिचालन र समन्वय प्रवर्द्धनलाई प्रोत्साहन गर्न सक्नेछ ।

दफा १६ कार्यविभाजन र कार्यसम्पादन :

...

उपदफा ४ (ख). उपाध्यक्ष वा उपप्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकार :

...

(३) गैरसरकारी सङ्घ संस्थाको क्रियाकलापको समन्वय गर्ने,

...

दफा २५. समन्वयमा कार्य गर्नु पर्ने :

(१) गैरसरकारी संघ-संस्था, उपभोक्ता समिति, सहकारी संस्था लगायतका सामाजिक तथा सामुदायिक संघ-संस्थाले स्थानीय तहसँगको समन्वयमा रही कार्य गर्नु पर्नेछ ।

तर कुनै अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ-संस्थाले स्थानीय तहसँग समन्वयमा काम गर्दा त्यस्तो कामको लागि नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति लिएको हुनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम स्थानीय तहसँग समन्वय गर्दा देहाय बमोजिम गर्नु पर्नेछ :

(क) स्थानीय तहसँग भएको सम्झौताका आधारमा कुनै अध्ययन, सर्वेक्षण वा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,

- (ख) आफ्नो वार्षिक योजना, कार्यक्रम तथा बजेट स्थानीय तहको वार्षिक योजना, कार्यक्रम तथा बजेटमा समावेश गराउने,
- (ग) स्थानीय तहले तोकेको संयुक्त अनुगमन तथा प्रगति प्रतिवेदन प्रणाली अपनाउने,
- (३) यस दफाको विपरीत कुनै संघ-संस्थाले काम गरेमा स्थानीय तहले त्यस्तो काम कारबाहीको कार्यान्वयन गर्न रोक लगाउन सक्नेछ ।

स्रोत : स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ (नेपाल सरकार २०७४) ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनका अन्य दफाहरूमा पनि गैसस सम्बन्धी बुँदाहरू समेटिएका छन् । जस्तो दफा १५ मा स्थानीय स्तरको विकास निर्माण तथा सेवा प्रवाहमा अन्य निजी तथा सामुदायिक संस्थाहरूका साथै गैससको परिचालन र समन्वय प्रवर्द्धनलाई प्रोत्साहन गर्न सकिने उल्लेख छ । त्यस्तै, पालिकाका उपाध्यक्षको कार्यक्षेत्रभित्र “गैरसरकारी संघ-संस्थाको क्रियाकलापको समन्वय गर्ने” भनिएको छ (दफा १६[४][ख]) । यो ऐनको दफा २५ मा गैसस लगायत अन्य संस्थाले स्थानीय तह सँगको समन्वयमा आफ्ना क्रियाकलाप गर्नुपर्ने प्रावधान छ (दफा २५[१]) । त्यसरी समन्वय नगर्ने संघ-संस्थाको काम कारबाहीको कार्यान्वयनमा रोक लगाउनसक्ने अधिकार पनि यो ऐनले स्थानीय तहहरूलाई दिएको छ (दफा २५[३]) । यसरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले स्थानीय सरकारको जिम्मेवारी तथा कार्यक्षेत्रभित्र सुरक्षा, स्वास्थ्य, शिक्षा जस्तै गरी सामाजिक संघ-संस्थाको परिचालन तथा नियमनको विषयलाई पनि समेटेको छ । साथै, यसै ऐनको परिच्छेद १५ को दफा १०२ ले पालिकाहरूलाई आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रका विषयमा ऐन बनाउनसक्ने र उक्त ऐनको परिधिभित्र रहेर आवश्यक नियम, निर्देशिका, कार्यविधि र मापदण्ड बनाउनसक्ने बताएको छ । स्थानीय तहका कार्यपालिकाद्वारा पारित गरी स्थानीय राजपत्रमा प्रकाशन भएपछि ती कानून लागू हुन्छन् (नेपाल सरकार २०७४ : ८१-८२) ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरेर संघ-संस्था दर्ता र परिचालन सम्बन्धी स्थानीय तहहरूले बनाएका कानूनको मेरुदण्ड भनेको संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले तयार पारिदिएको सो सम्बन्धी नमुना कानून हो । यो मन्त्रालयले स्थानीय तहहरूका लागि आवश्यक ऐन, नियमावली, कार्यविधि जस्ता कानूनी दस्तावेजका नमुना (ढाँचा) तयार पारिदिने गर्छ । सो ढाँचामा

सम्बन्धित कानूनमा सामान्यतया राखिने प्रावधान वा विषयवस्तुहरू राखिएको हुन्छ । संघीय मामिला मन्त्रालयले उपलब्ध गराएको नमुना कानून सारभूत रूपले संस्था दर्ता ऐन, २०३४ लाई नै टेकेर बनाएको देखिन्छ । यद्यपि संस्था दर्ता ऐन, २०३४ संस्थाको स्थापना, दर्ता र नवीकरणका सम्बन्धमा मात्र केन्द्रित भएको हुनाले संस्थाको परिचालन र नियमन सम्बन्धी धेरै व्यवस्थाहरू पनि नमुना कानूनमा समावेश गरिएकोले यो व्यापक छ । कुल ३९ दफा रहेको नमुना कानूनमा परिभाषा, संस्था स्थापना र दर्ता, संस्थाको वर्गीकरण, नवीकरण, संस्थाले पालिकाबाट प्राप्त गर्ने सेवा सुविधा उल्लेख छन् । त्यस्तै, संस्थाको सम्पत्ति सम्बन्धी व्यवस्था, लेखा प्रणाली, कार्यक्रम सञ्चालन र स्थानीय निकाय सँगको साझेदारी, गैससका परियोजनाको अनुगमन तथा मूल्यांकन, दण्ड सम्बन्धी व्यवस्था, आचार संहिता, आदि प्रावधान पनि रहेका छन् । उक्त नमुना कानूनमा १६ ओटा अनुसूचीहरू पनि समावेश गरिएको छ । तिनमा संस्था दर्ता निवेदन र प्रमाणपत्रको ढाँचादेखि संस्थाले स्थानीय तहमा सम्झौता गरी कार्यान्वयन गरिने परियोजना प्रस्ताव र बजेटको ढाँचा, प्रगति प्रतिवेदन, अनुगमन मूल्यांकन प्रतिवेदनको ढाँचा पनि समावेश छ । त्यस्तै, संघ-संस्थाको विधानको नमुना पनि अनुसूचीमा दिइएको छ ।

त्यसलाई आधार बनाई स्थानीय तहहरूले आफ्नो आवश्यकता र सान्दर्भिकता अनुसार कानूनहरू बनाउने गर्छन् । कतिले त्यसमा सामान्य हेरफेर गरी स्थानीय तहको कानून बनाएका हुन्छन् भने कतिले आफ्नो सुविधा अनुसार त्यसलाई संक्षिप्त तथा कतिले थप प्रावधानहरू पनि समेटेर अझ व्यापक बनाएका हुन्छन् । कानून तर्जुमा गरेका स्थानीय तहहरूले आफ्नो पालिकाका कानूनहरू वेबसाइटमा प्रकाशन गर्ने गरेको हुँदा ती कानूनहरू सजिलै हेर्न सकिन्छ । त्यो हेर्दा कसैले संघ-संस्था सम्बन्धी कानूनलाई ऐनको नाम दिएका छन्, कतिले नियमावली, कतिले निर्देशिका र कतिले कार्यविधिका रूपमा जारी गरेका छन् । यस आधारमा स्थानीय तहहरूले जारी गरेका कानूनी दस्तावेजको नाम वा तिनको हैसियत फरक-फरक देखिन्छ । किनभने ऐन भन्नु र नियमावली वा कार्यविधि भन्नु एकै होइन तर संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले उपलब्ध गराएको नमुनाका आधारमा बनाइएका उस्तै कानूनी दस्तावेजको नाम पनि पालिकाले आफूखुसी फरक-फरक राखेका छन् । उदाहरणका लागि महानगरपालिकाहरूले बनाएका संघ-संस्था सम्बन्धी कानूनलाई नै लिउँ । काठमाडौँ महानगरपालिकाले माघ १४, २०७७ मा स्थानीय राजपत्रमा प्रकाशित गरी जारी गरेको ऐनलाई काठमाडौँ महानगरपालिका संघ-संस्था दर्ता तथा नियमन

सम्बन्धी ऐन, २०७७ भनेको छ । पोखरा महानगरपालिकाले भने माघ २६, २०७८ मा राजपत्रमै प्रकाशित गरी जारी गरेको संघ-संस्था सम्बन्धी कानूनलाई गैरसरकारी संस्था निर्देशिका, २०७८ भनेको छ । भरतपुर महानगरपालिकाले असोज २९, २०७५ मा नै संघ-संस्था नियमन सम्बन्धी निर्देशिका जारी गरेको छ, जसलाई गैरसरकारी संघ-संस्थाको परियोजना स्वीकृति, सञ्चालन र समन्वय सम्बन्धी निर्देशिका, २०७४ भनिएको छ । त्यस्तै, विराटनगर महानगरपालिकाले गैर सरकारी संस्था (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन निर्देशिका), २०७५ जारी गरेको छ भने वीरगञ्ज महानगरपालिकाले संघ-संस्था सम्बन्धी कुनै कानून तर्जुमा गरेको देखिँदैन ।^६

स्थानीय तहका कानूनी प्रावधानहरू सरसर्ती अध्ययन गर्दा तिनको उद्देश्यमा विविधता छ । कसैले संघ-संस्था दर्ता, नवीकरणदेखि स्थानीय तहसँग सहकार्य एवं सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी नियमनको प्रावधान स्थानीय कानूनमा राखेका छन् (उदाहरणका लागि काठमाडौँ महानगरपालिका) भने कसैले संस्था दर्ता तथा नवीकरण संघीय कानून अनुसार भए हुने तर परियोजनाको लागि भने स्थानीय तहसँग सहकार्य र समन्वय गर्नुपर्ने प्रावधानमा मात्र संघ-संस्था सम्बन्धी कानूनी दस्तावेजलाई सीमित राखेका छन् (उदाहरणका लागि भरतपुर महानगरपालिका) ।

समग्रमा संघ-संस्था सम्बन्धी ऐन कानूनहरू हेर्दा नेपालको संविधानदेखि स्थानीय सरकार सम्मका आ-आफ्नै कानून प्रचलनमा रहेका देखिन्छन् । संघीय स्तरका कानूनहरू (संस्था दर्ता ऐन, २०३४ तथा समाज कल्याण ऐन, २०४९) दुवै वर्तमान समयको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न नसक्ने हुनाले तिनको प्रतिस्थापनका लागि आवाज उठिरहेको र पहल समेत भइरहेको भए तापनि ती दुवै अझै प्रचलनमा छन् । संघीय स्तरमा बन्ने नयाँ कानूनले मातहतका निकायले जारी गर्ने कानूनलाई निर्देशित गर्ने र संघीय कानूनसँग बाझिएको अवस्थामा मातहतका कानूनहरू निष्कृत्य रहने संवैधानिक प्रावधान भएकोले नयाँ संघीय कानून बनिनसकेको अवस्थामा र पुराना कानून पनि कतिपय अवस्थामा निकै अस्पष्ट र सीमित दायरा समेट्ने हुँदा मातहत तहमा कानून बने पनि तिनको कार्यान्वयन अन्योलपूर्ण देखिन्छ । यसबारे थप चर्चा यसपछिका खण्डहरूमा गरिएको छ ।

^६ यो जानकारी सेन्टर फर मिडिया रिसर्च (सीएमआर) नेपालको वेबसाइटमा यो पेज: <https://nepalpolicy.org/visualization/organization-laws-in-local-government/> तथा सम्बन्धित महानगरपालिकाहरूको वेबसाइटहरूबाट लिइएको हो ।

संघीय र स्थानीय सरकारहरू जस्तै प्रदेश सरकारहरूले पनि संघ-संस्थाको नियमन गर्ने हिसाबले कानूनहरू बनाई लागू गर्न खोजेका पाइन्छन् । सातमध्ये चार ओटा प्रदेशले सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी कानून ल्याएका छन् भने तीन ओटा प्रदेशले कुनै कानून जारी गरेका छैनन् । कानून बनाउने प्रदेशहरूमा कोशी (सामाजिक विकास संस्था ऐन, २०७५), मधेस (प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७९), बागमती (प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७५) र लुम्बिनी (प्रदेश नं. ५ संघ-संस्था दर्ता ऐन, २०७५) हुन् । तर नयाँ संविधानको मर्म अनुरूप संघीय ऐन नबनीकन प्रादेशिक तहको ऐन ल्याउन हुने/नहुने तथा ल्याउने भए पनि प्रदेश अन्तर्गतको कुन मन्त्रालयको जिम्मेवारीभित्र संघ-संस्था सम्बन्धी विषय पर्ने भनी अन्योल देखिएको भन्दै गण्डकी तथा कर्णाली प्रदेशले मस्यौदा गरेको विधेयकहरू पनि पारित गरेका छैनन् । सुदूर पश्चिम प्रदेशले भने संघ-संस्था सम्बन्धी कानूनको मस्यौदा नै बनाएको देखिँदैन (पाठक र पाण्डे २०७९) । प्रदेशहरूले कानून पारित नै गरे पनि प्रदेश तहका कानूनहरू संघीय कानून बन्नुभन्दा अघि नै हतार-हतार जारी गरिएको र तिनमा उल्लिखित कतिपय प्रावधानहरूले संघ-संस्था खोल्ने सम्बन्धी नागरिकको संवैधानिक हकको हनन हुने हुनाले तिनको कार्यान्वयन नगर्नु भन्दै गैसस महासंघ लगायत सरोकारवालाहरूले खबरदारी गर्दैआएका थिए । त्यसो हुँदा ती कानूनहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन् ।

खण्ड २

संघ-संस्था दर्ता र नवीकरण सम्बन्धी कानूनी प्रावधान र कार्यान्वयन पक्ष

माथि उल्लेख गरिए झैं सामाजिक संघ-संस्थाको दर्ता तथा नियमनको विषय संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन ओटै तहका सरकारहरूको सरोकारभित्र परेको देखिन्छ । त्यसैले त्यस सम्बन्धी कानून निर्माण र कार्यान्वयनमा तिनले चासो देखाउँदै आएका छन् । स्थानीय तहका सम्बन्धमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले प्रस्टसँग संघ-संस्थाको परिचालन र व्यवस्थापनलाई स्थानीय तहका सरकारको कर्तव्यभित्र पारेको हुँदा तिनले सोही ऐनलाई उल्लेख गरी स्थानीय तहका संघ-संस्था दर्ता, परिचालन तथा समन्वय सम्बन्धी कानूनहरू बनाइरहेका छन् । तर प्रदेशका सम्बन्धमा भने संघ-संस्था सम्बन्धमा त्यसरी किटान साथ न त संविधानले नै कार्यक्षेत्र प्रस्ट पारेको छ न त यस सम्बन्धी स्पष्ट उल्लेख हुने गरी कुनै कानून बनेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनका आधारमा स्थानीय तहले कानून बनाएर लागू गर्न थालेका भए पनि यो कुन तहको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने भन्ने सम्बन्धमा अझै संवैधानिक तथा कानूनी अस्पष्टता छ ।

२०७२ को संविधानले कानून बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने अधिकार तीन तहका सरकार बीचमा विभाजन गरेको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका एकल र साझा अधिकारको त्यस्तो सूची संविधानको अनुसूची ५ देखि ९ सम्म उल्लेख छ (नेपाल सरकार २०७२) । संवैधानिक व्यवस्था अनुसार कुनै तहको एकलौटी अधिकार भनी किटान गरेकोमा सोही तहले सो विषयमा कानून बनाई कार्यान्वयन गर्न पाउँछ भने कसैको पनि एकलौटी वा साझा अधिकारभित्र नपर्ने विषयमा संघले मात्र कानून बनाएर लागू गर्न पाउने अवशिष्ट अधिकार संघलाई दिइएको छ । त्यस्तै, संघ र प्रदेशको साझा अधिकारभित्र परेको विषयमा दुवै तहले आ-आफ्ना कानून बनाउन पाउँछन् तर प्रदेशले बनाउने कानून संघीय कानूनसँग नबाझिने गरी बनाउनु पर्ने हुन्छ, अन्यथा

बाझिएको हदसम्म सो प्रावधान लागू हुन सक्दैन । त्यस्तै, संघ, प्रदेश र स्थानीय तह तीनै ओटाको साझा अधिकारभित्र पर्ने विषयमा संघ र प्रदेशको कानूनसँग नबाझिने गरी स्थानीय तहले पनि कानून बनाई कार्यान्वयन गर्न सक्छ (नेपाल सरकार २०७३क) ।

सहकारी, एफएम रेडियो, गुठी जस्ता अनेक विषय कसको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने भनी संविधानको अनुसूचीमा किटान भएको भए पनि गैरसरकारी संघ-संस्था कुन तहको सरकारको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने भन्ने विषय भने प्रस्ट भनिएको छैन । त्यसैले संविधानतः यस सम्बन्धी कानून बनाउने अधिकार संघमा नै अवशिष्ट भएको मानिन्छ । त्यसैले सामाजिक संस्था सम्बन्धी संघीय स्तरमा एकीकृत कानून (संघ-संस्थाका सम्बन्धमा दर्ता र नियमन सम्बन्धी एउटै कानून) बनाउने भन्ने विषयमा लामो समयदेखि चर्चा परिचर्चा भए पनि राज्यले प्राथमिकता दिएर अगाडि नबढाउँदा त्यो अझै आउन सकेको छैन (हेर्नुहोस्, मार्टिन चौतारी २०८०) । तर सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी कानून बनाउने अधिकार संविधानतः संघीय सरकारमा नै रहेको देखिए पनि प्रदेश र स्थानीय तहले समेत ऐनकै नाम दिएर संघ-संस्था दर्ता तथा नियमन सम्बन्धी आ-आफ्नै कानूनहरू बनाएका पाइन्छन् ।

मार्टिन चौतारीले देशका विभिन्न भागमा गरेका कार्यशालाहरूमा सम्बन्धित क्षेत्रका गैससका प्रतिनिधिहरूले व्यक्त गरेका चासो र चिन्तालाई हेर्दा संस्था दर्ता ऐन, २०३४ को प्रावधान अनुसार जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा गैसस दर्ता तथा नवीकरणको सवाल नै उनीहरूका लागि मुख्य सरोकारको विषय रहने गरेको छ । कानूनहरू प्रारम्भिक अवस्थामै भएको र तिनको कार्यान्वयन सम्बन्धमा अन्योल देखिएका कारण प्रदेश वा स्थानीय स्तरका कानून गैससहरूको दर्ता र नवीकरण सम्बन्धमा पूर्ण रूपले कार्यान्वयनमा गइसकेका छैनन् । अर्थात् प्रदेश वा स्थानीय तहको कानूनमा व्यवस्था भए पनि सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहमा दर्ता र नवीकरण नगरिकन पनि संस्थाहरू आफ्ना कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका छन् । यद्यपि कतिपय ठाउँमा भने स्थानीय पालिकाहरूले संस्थाको दर्तालाई अनिवार्य रूपमा लागू गरेकाले सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भई सञ्चालन हुँदै आएका संस्थाहरू पालिकामा पनि दर्ता र नवीकरण गर्नुपर्ने अन्यथा पालिकाले संघ-संस्थालाई परियोजना कार्यान्वयन गर्न सहमति वा स्वीकृति नदिने अवस्था छ ।^७

^७ मार्टिन चौतारीद्वारा भदौ २९, २०८० मा इलाम जिल्लाको सदरमुकाम इलाम बजारमा आयोजित “संघीय व्यवस्थामा गैरसरकारी संघ-संस्था : सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पक्ष” विषयक अन्तर्क्रियाका धेरै सहभागीहरूले यस्तो बताएका थिए ।

संघीय कानूनको व्यवस्था

दर्ता सम्बन्धी व्यवस्था

गैरसरकारी संस्था दर्ताका सम्बन्धमा संस्था दर्ता ऐन, २०३४ ले गरेको व्यवस्था अनुसार जुन जिल्लामा संस्था स्थापना गर्न लागिएको हो सोही जिल्लाको प्रशासन कार्यालयमा ऐनले तोके अनुसार संस्था दर्ता गर्नुपर्ने प्रावधान छ। ऐनको प्रावधान हेर्ने हो भने त्यहाँ सरल व्यवस्था छ। त्यस अनुसार जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा संस्था दर्ता गर्नका लागि संस्थाको उद्देश्य, तदर्थ समितिमा रहने व्यक्तिहरूको नाम, ठेगाना र पेशा, आर्थिक स्रोत र कार्यालयको ठेगानाको विवरण खुलाई तोकिएको ढाँचामा “संस्था दर्ता गरी पाऊँ” भन्ने व्यहोराको निवेदन, तोकिएको दस्तुर र संस्थाको एक प्रति विधान पेश गर्नुपर्ने भनिएको छ। त्यसरी निवेदन दिँदा सात जना वा सोभन्दा बढी व्यक्तिहरू हुनुपर्ने भनिएको छ। संस्था दर्ता नियमावली, २०३४ मा निवेदन बापत लाग्ने दस्तुर (रु. एक हजार) खुलाइएको छ भने आवश्यक विवरण तथा कागजात ऐनले भनेभन्दा फरक छैन।

संस्था दर्ता सम्बन्धी उल्लिखित ऐन तथा नियमावलीको व्यवस्था अनुसार कुनै पनि संस्था जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा गई दर्ता गर्न त्यस्तो कठिन हुने देखिँदैन। तर व्यवहारमा भने संस्था दर्ता त्यस्तो सहज र सरल छैन। प्रथम त जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले आफ्नै तजबिज अनुसार संस्था दर्ताका लागि कडाइ गर्ने उद्देश्यले विभिन्न शर्तहरू तेर्स्याउने गरेका छन्। यसले गर्दा संस्था दर्ता गर्न चाहनेले सम्बन्धित ऐन वा नियमावलीले तोकेभन्दा बढी कागजातहरू बुझाउनु र प्रक्रियाहरू पूरा गर्नुपर्छ भने थपिएका शर्तहरू पालना गर्नुपर्छ। उदाहरणका लागि काठमाडौँ जिल्लामा गैसस दर्ता गर्न चाहनेले ऐनले तोकेजस्तो सात होइन नौ जना (चार जना पदाधिकारी र पाँच जना सदस्य) को तदर्थ समिति गठन गर्नुपर्ने भनी काठमाडौँ जि.प्र.का.ले तोकिएको छ। तदर्थ समिति गठन गर्न तीन गुणा बढी (अर्थात् कम्तीमा २७ जना) सदस्यहरूको भेलाले सर्वसम्मत निर्णय गरेको हुनुपर्ने भनिएको छ। सो भेलाले गर्ने निर्णयमा संस्थाको नाम र ठेगाना छनोट गर्ने तथा विधान मस्यौदा तयार गर्न उपसमिति गठन गर्ने विषय पनि समावेश भएको हुनुपर्ने व्यवस्था छ। त्यसपछि गठन भएको तदर्थ कार्यसमितिको बैठकले सर्वसम्मत निर्णय गर्दै तदर्थ समितिको विवरण, “नेपाली कागजमा तीन प्रति विधान मस्यौदा पारित गरी स्वीकृतिको लागि स्थानीय अधिकारी समक्ष पेश गर्ने” र “संस्था दर्ताको लागि

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौं जानको लागि पदाधिकारीहरूलाई अख्तियारी दिने” विषय उल्लेख गरेको माइन्सुट पेश गर्नुपर्छ भनिएको छ । प्रशासन कार्यालयले तदर्थ समितिका पदाधिकारी तथा सदस्यहरूको चालचलन सम्बन्धी प्रहरी प्रतिवेदन पनि माग गरेको छ भने सक्कल नागरिकता प्रमाणपत्र सहित पदाधिकारीहरू प्रशासन कार्यालयमा स्वयं उपस्थित हुनुपर्ने उल्लेख छ । साथै, संस्था दर्ता गर्न स्थानीय तहको सिफारिस पत्र पनि अनिवार्य गरेको छ ।^८

काठमाडौं मात्र होइन यस्तो तजबिजी निर्णयका आधारमा संस्था दर्ता प्रक्रियालाई देशको अन्य जिल्लाका प्रशासन कार्यालयहरूले पनि जटिल बनाएका छन् । काठमाडौं उपत्यकाकै ललितपुर प्रशासन कार्यालयले वेबसाइटमा आफ्नो सूची राखेको छैन तर प्रक्रिया काठमाडौंकै जस्तो भएको त्यहाँ दर्ता भएका संस्थाहरूको अनुभव छ । भक्तपुर जि.प्र.का.ले पनि दर्ता गर्न निवेदन दिँदा बुझाउनुपर्ने कागजातहरूको चेकलिष्ट वेबसाइटमा नै राखेको छ । काठमाडौं जि.प्र.का.ले मागेभन्दा अझै थप कागजात यसले माग गरेको छ । भक्तपुर जि.प्र.का.ले संस्थाको कार्यालय रहने घर/कोठाको घर धनीसँग गरिएको सम्झौता पत्र, घरको जग्गा धनी प्रमाण पूर्जा र नागरिकताको प्रतिलिपी समेत पेश गर्नुपर्ने जनाएको छ । त्यस्तै, संस्था दर्ता गर्न पदाधिकारीका अतिरिक्त साक्षीहरू पनि सक्कल नागरिकता सहित उपस्थित हुनुपर्ने उल्लेख छ । कार्यसमितिका पदाधिकारीहरूको चालचलन सम्बन्धी प्रतिवेदन संस्थाले बुझाउने नभई प्रशासन कार्यालयले नै प्रहरी कार्यालयमा पत्राचार गर्ने र त्यसको जवाफ प्राप्त भएपछि मात्र दर्ता प्रक्रिया अघि बढ्ने भक्तपुर जि.प्र.का.को चेकलिस्टमा उल्लेख छ (हेर्नुहोस् तस्बिर १) ।

उता चितवन जिल्ला प्रशासन कार्यालयको सन्दर्भमा हेर्दा संस्था दर्ताको लागि कम्तीमा ५० जनाको भेलाले गरेको सर्वसम्मत निर्णय भनिएको छ । साथै, तदर्थ कार्य समितिमा रहने कुनै सदस्यले बाहिरी जिल्लाबाट नागरिकता लिएको भए बसाइँसराइको कागजपत्र वा फोटो सहितको नागरिकताको प्रतिलिपिमध्ये एक र सदस्य यदि विवाहित महिला भए विवाह दर्ताको प्रमाणपत्र अनिवार्य संलग्न

^८ काठमाडौं जिल्ला प्रशासन कार्यालयले आफ्नो वेबसाइटमा राखेको “संस्था दर्ताका लागि सेवाग्राहीले निवेदन साथ पेश गर्नुपर्ने कागजातहरूको चेकलिष्ट” । यो सूची २०७७/०४/०१ देखि लागू हुने उल्लेख छ । हेर्नुहोस्, <https://daokathmandu.moha.gov.np/post/bidhan-format-reg-renew-etc-checklist-sanstha-section>

**संस्था दर्ता, नविकरण, शाखा विस्तार र विधान संशोधन गर्दा चाहिने कागजातको
चेकलिष्ट**

क. नयाँ संस्था दर्ता गर्दा पेश गर्नुपर्ने आवश्यक कागजातहरू

१. प्रारम्भिक भेला:

चयन हुन पदाधिकारीको कम्तीमा ३ (तीन) गुणा व्यक्तिहरूको उपस्थिती हुनुपर्ने ।

प्रारम्भिक भेलाबाट हुनुपर्ने मुख्य निर्णयहरू:

क. संस्थाको नाम र ठेगाना

ख. तदर्थ कार्यसमितिको पदाधिकारीको चयन

ग. विधान मस्यौदा समिति गठन

विधान मस्यौदा समितिले तयार गरेको एक प्रति विधान जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा रुजु गराउन बुझाउने र अन्तिम रूप दिने ।

२. तदर्थ कार्यसमितिको बैठक:

बैठकबाट हुनुपर्ने मुख्य निर्णयहरू:

क. संस्थाको विधान पारित गर्ने ।

ख. दर्ता प्रक्रियाको लागि पदाधिकारी तोक्ने र अख्तियारी दिने ।

३. पेश गर्नुपर्ने आवश्यक कागजातहरू:

क. प्रारम्भिक भेला/तदर्थ कार्यसमितिको बैठकको निर्णय

ख. सक्रल विधान नेपाली कागजमा तीन (३) प्रति

ग. संस्थाको कार्यालय रहने घर/कोठाको घर धनीसंग गरिएको सम्झौता पत्र, घरको जग्गा धनि प्रमाण पूर्जा र नागरिकताको प्रतिलिपी समेत पेश गर्नु पर्नेछ ।

घ. स्थानीय तहको सिफारिस

ङ. तोकिएको ढाँचामा संयुक्त निवेदन (तदर्थ कार्य समितिको संयुक्त हस्ताक्षर भएको)

च. साँझी र पदाधिकारीहरू स्वयं उपस्थिती (सक्रल नागरिकता सहित)

छ. रु. १० (दश) को हुलाक टिकट

ज. महिला, बालबालिका तथा वृद्धहरूको क्षेत्रमा कार्य गर्न विधानमा उल्लेख भएका संस्थाहरूको हकमा महिला तथा बालबालिका कार्यालयको सिफारिस पत्र

झ. आवश्यक कागजातहरू पूरा भएपछि कार्यसमितिका पदाधिकारीहरूको चालचलन बुझ्न प्रहरीमा पत्राचार गरिने र प्रहरी कार्यालयबाट चालचलनको जवाफ प्राप्त भएपछि दर्ता प्रक्रिया अघि बढ्ने ।

ञ. रु. १०००/- राजश्व तिरको रसिद

गर्नुपर्ने भनिएको छ ।^९ पर्सा जिल्ला प्रशासन कार्यालयले संस्था दर्ताको प्रक्रिया र आवश्यक कागजातको विवरण प्रश्नोत्तर शैलीमा आफ्नो वेबसाइटमा राखेको छ । पर्साले पनि आवश्यक कागजातमा अन्य जिल्लाले जस्तै निवेदन, भेला र तदर्थ समितिको बैठकले संस्था दर्ता सम्बन्धी गरेका निर्णयको माइन्ट, प्रमाणित विधान, सम्बन्धित स्थानीय तहको सिफारिस, तदर्थ समितिका सबै पदाधिकारी र सदस्यहरूको विवरण, जस्ता कागजात माग गरेको छ । साथै, निवेदन प्राप्त भइसकेपछि प्रशासन कार्यालयले अपनाउने विधि र प्रक्रिया पनि खुलाइएको छ । त्यसमा संस्थाको नाम र उद्देश्य सम्बन्धमा सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग वा निकायको राय सहमति लिनुपर्ने भए सोका लागि पत्राचार गर्ने, तदर्थ समितिका पदाधिकारीहरू सबैको चालचलन सम्बन्धी प्रतिवेदनका लागि प्रहरी कार्यालयमा पत्राचार गर्ने उल्लेख छ । यहाँ संस्थाको नाम राख्दा कस्ता नाम अस्वीकार्य हुन्छ भन्नेबारे समेत यसरी प्रस्टसँग खुलाइएको छ :

संस्थाको नाम राख्दा नेपाली शब्दकोषमा संग्रहित शब्दहरूबाट चयन गर्नु पर्दछ । नेपाल भन्दा बाहिर समेत कार्यक्षेत्र हो कि भन्ने बुझाउने शब्दहरू (जस्तै : विश्व, अन्तर्राष्ट्रिय, अन्य देशका नामहरू), धर्महरू (जस्तै : हिन्दु, बौद्ध, इसाई, ईस्लाम लगायत), प्रतिष्ठान, ट्रेष्ट, उपभोक्ता समिति, गुठी, संस्थान, विकास समिति लगायतका शब्दहरूका साथै विभिन्न धर्म, जातजाती तथा सम्प्रदायको आस्थामा ठेस पुग्ने शब्दहरू संस्थाको नाम तथा विधानमा उल्लेख गर्न पाइने छैन । संस्थाको उद्देश्य तय गर्दा नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरू तथा अन्य कानूनद्वारा स्थापित संस्थाहरू (जस्तै : संस्थान, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, सहकारीहरू, प्रा.लिहरू) का उद्देश्यहरू जस्तो नभई गैरराजनीतिक, गैरनाफामूलक सामाजिक संस्थासँग सम्बन्धित विषयहरू मात्र उल्लेख गर्नुपर्छ । महासंघ वा व्यवसायसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू सदस्य

^९ संस्था दर्ताका लागि दिइने निवेदनको ढाँचा र आवश्यक कागजात सम्बन्धी जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, <https://daoचितwan.moha.gov.np/post/application-for-registration-of-organization>

रहने संस्था भए सिन्डिकेट/कार्टेलिङ तथा बजारको प्रतिस्पर्धा नियन्त्रण गर्ने विषय उद्देश्यमा उल्लेख गर्न पाईने छैन ।^{१०}

माथि उल्लिखित जिल्लाहरूको उदाहरणबाट नै के प्रस्ट हुन्छ भने ऐन र नियमभन्दा अघि बढेर कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूले आ-आफ्नो सुविधा अनुसार फरक-फरक शर्त र मापदण्डहरू निर्धारण गर्दै दर्ता प्रक्रियालाई जटिल बनाउँदै लगेका छन् । तोकिएका प्रावधानमा तजबिजी अधिकारको प्रयोग त छँदैछ, दर्ताका क्रममा कतिपय जिल्लामा सम्बन्धित शाखाका कर्मचारीहरूको कार्यशैली र व्यवहार पनि संस्था दर्ता प्रक्रियालाई निरुत्साहित तुल्याउने संस्थाका प्रतिनिधिहरूको भोगाइ रहने गरेको छ । सबै प्रक्रिया पूरा गरेर जाँदा पनि कहिले संस्थाको नामकै विषयलाई लिएर, कहिले विधानको शब्द-शब्द केलाएर त कहिले संस्थाको उद्देश्यलाई लिएर दर्तामा खिचलो हुने गरेको देखिन्छ ।

उदाहरणका लागि, सुर्खेत जिल्लामा युवा सम्बन्धी मुद्दामा काम गर्ने एउटा संस्थाका एक संस्थापकले त्यहाँको जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा संस्था दर्ता गर्न जाँदा निकै सास्ती बेहोर्नु परेको एक कार्यक्रममा बताएका थिए । तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी केही वर्षअघि संस्था दर्ताको निवेदन लिएर जाँदा आफूहरूलाई जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट विधान स्वीकृत गराउने क्रममा यो मिलेन, त्यो मिलेन भन्दै दर्जनाँ पटक फर्काइएको उनको भनाइ थियो । एकै पटक हेरेर कहाँ-कहाँ सुधार गर्नुपर्ने हो भन्दा हुनेमा आफूहरूलाई हतोत्साहित बनाउने उद्देश्यले जिल्ला प्रशासन कार्यालयका सम्बन्धित फाँटका अधिकृतले अनावश्यक रूपले दुःख दिएको उनको गुनासो थियो । संस्था दर्ता गर्न नमिल्ने कारणबारे बुझ्न खोज्दा उनलाई दुर्व्यवहार गरी ती कर्मचारीले कार्यकक्षबाट निकालेपछि यथार्थ घटना वर्णन गर्दै सामाजिक सञ्जालमा लेखिदिएका थिए । पत्रकार समेत रहेका उनले त्यसरी लेखेपछि कार्यालयमा यसबारे चर्चा भएछ अनि त्यसको केही दिनमा संस्था दर्ता गरिएको उनको भनाइ थियो ।^{११} सरकारी निकायले गर्ने व्यवहार त्यहाँ उपस्थित

^{१०} पर्सा जिल्ला प्रशासन कार्यालयको वेबसाइटमा राखिएको “संस्था दर्ता सम्बन्धी केही जानकारीहरू” शीर्षकको अभिलेख । हेर्नुहोस्, <https://daoparsa.moha.gov.np/page/download-29> ।

^{११} मार्टिन चौतारी र ऋति फाउण्डेशनद्वारा चैत १६, २०७९ मा सुर्खेतको वीरेन्द्रनगरमा आयोजित “संघीय व्यवस्थामा गैरसरकारी संघ-संस्था : सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पक्ष” विषयक अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा व्यक्त अनुभव ।

व्यक्तिपिच्छे फरक हुने गरेको देखिन्छ । संघ-संस्थालाई प्रशासनले हेर्ने दृष्टिकोण कुसीमा कुन जातको वा कुन क्षेत्रको व्यक्ति बसेको छ भन्ने कुराले धेरै फरक पार्ने अनुभव आफूले गरेको सोही कार्यक्रममा उपस्थित दलित महिलाको क्षेत्रमा काम गर्ने एक संस्थाको प्रतिनिधिले बताइन् ।

संस्थाको नामलाई लिएर दर्ता गर्न हिचकिचाउने गरेको अनुभव पनि विभिन्न ठाउँका व्यक्तिहरूले गरेका छन् । खास गरी सामाजिक विभेद विरुद्ध वा अधिकारका क्षेत्रमा काम गर्न खोज्ने संस्थाहरूलाई तिनको नाम तथा उद्देश्यमा प्रश्न गरेर हतोत्साहित पार्न खोजिन्छ । राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति अपाङ्ग महिला संघ, नेपालकी अध्यक्ष प्रतिमा गुरुङ भन्छिन् :

पछिल्लो समयमा आएर ह्युमनराइट्स एप्रोचमा काम गर्ने राइट्सबेस्ड तथा इन्टरसेक्सनालिटी डिस्क्रिमिनेसन विरुद्ध काम गर्ने उद्देश्य राखेर संस्थाहरू खोल्न खोज्दा यो नाम किन राख्नुपर्ने भन्ने प्रश्न पटक-पटक गरेर संस्था दर्ता नभएको अवस्था छ । यदि संस्था दर्ता भइहाल्यो भने पनि त्यो संस्थाको अब्जेक्टिभलाई, त्यो संस्थाको दायरालाई तपाईंले गर्ने काम कारबाहीलाई एमेन्ड गरेर आएको अवस्थामा मात्रै हामी संस्था दर्ता गर्न सक्छौं भनिन्छ ।^{१२}

खास गरी यस्तोमा शक्ति, पहुँच र सम्बन्धले काम गरिरहेको उनको बुझाइ छ । जसको प्रशासनिक वा राजनीतिक शक्तिसँग नजिकको सम्बन्ध छ उसले अवरोध खेप्नु नपर्ने अन्यथा अनेक बाधा व्यवधान तेर्स्याइने गरेको गुरुङ ठान्छिन् ।

प्रतिमा गुरुङले भनेजस्तै अनुभव सप्तरीको विष्णुपुर गाउँपालिकामा व्यक्ति-व्यक्तिसँग चन्दा उठाएर दलित उत्थानसँग सम्बन्धित संस्था दर्ता गर्न खोज्दा विधानमा सानातिना शब्द-शब्दमा आपत्ति जनाउँदै पटक-पटक संशोधन गर्न लाएर जिल्ला प्रशासन कार्यालयले हैरानी दिएको सो संस्थाका एक पदाधिकारीले बताए । उनका अनुसार हरेक पटक फाइल लिएर गयो विधान मिलेन भन्दै फर्काइयो । नौ-नौ जना पदाधिकारीलाई कहिले भेला गराई वा कहिले घर-घर धाएर विधानको प्रत्येक पेजमा हस्ताक्षर गर्नुपर्थ्यो । कतिले त दिक्क भएर दर्ताअघि नै संस्था छोडेको उनले

^{१२} मार्टिन चौतारीद्वारा असार १३, २०८० मा काठमाडौंमा आयोजित “सामाजिक संस्था सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र आर्थिक पक्ष” विषयक कार्यशालामा व्यक्त विचार ।

बताए । सो कार्यक्रमका अर्का एक सहभागीले जातीय नाम भएको भन्दै सो नाममा संस्था दर्ता गर्न नदिएको बताएका थिए ।^{१३}

जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भए जस्तै सामाजिक संस्थाहरूले *समाज कल्याण ऐन, २०४९* बमोजिम संघ-संस्थाहरूको नियमन गर्ने अधिकार पाएको निकाय समाज कल्याण परिषद्मा आबद्ध हुनुपर्ने व्यवस्था छ । यसका लागि परिषद्ले *संघ-संस्था आबद्धता निर्देशिका, २०७१* बनाएको छ । *संस्था दर्ता ऐन, २०३४* अनुसार देशभर दर्ता भई सञ्चालनमा आएका *गैसस तथा कम्पनी ऐन, २०६३* अनुसार मुनाफा वितरण नगर्ने गरी स्थापना भएका (गैरनाफामुखी) कम्पनीहरू परिषद्मा आबद्ध रही कार्य सञ्चालन गर्नुपर्ने कानूनी प्रावधान छ । एक किसिमले यस्तो आबद्धता ऐच्छिक बनाउन खोजेजस्तो देखिए पनि वैदेशिक सहयोग लिएर आफ्ना गतिविधि गर्ने गैसस वा गैरनाफामुखी कम्पनीहरूले अनिवार्य रूपमा समाज कल्याण परिषद्बाट पूर्व स्वीकृति लिनुपर्छ र त्यसका लागि सम्बन्धित संस्था परिषद्मा आबद्ध (दर्ता) भएको हुनुपर्छ । साथै, विदेशमा दर्ता भई नेपालमा कार्यक्षेत्र बनाएका अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले पनि परियोजना कार्यान्वयन गर्नुअघि समाज कल्याण परिषद्सँग साधारण र कार्यक्रम सम्झौता गर्नुपर्ने प्रावधान छ । त्यस अर्थमा परिषद्सँग सम्झौता गरी काम गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था पनि परिषद्को दायराभित्र पर्छन् । सरकारी स्तरमा द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सम्झौताका आधारमा सञ्चालित विदेशी नियोगहरूले भने आफ्ना कार्यक्रम सञ्चालन गर्न परिषद्सँग सम्झौता गर्नु पर्दैन ।

समाज कल्याण परिषद्मा आबद्ध हुन भने संस्थाहरूले प्रशासन कार्यालयमा आबद्ध हुनजस्तो झन्झट बेहोर्नु पर्दैन यद्यपि काठमाडौँ बाहिरका संस्थाहरू आबद्धताको लागि काठमाडौँमै आउनुपर्ने बाध्यता भने छ । पूर्ववर्ती सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद्मा दर्ता भई प्रमाणपत्र प्राप्त गरेका संस्थाहरू समाज कल्याण परिषद्मा स्वतः आबद्ध भएको मानिने *समाज कल्याण ऐन, २०४९* मा व्यवस्था छ (श्री ५ को सरकार २०४९) । त्यस्ता संस्थाहरूले आफ्नो विधानमा आवश्यक संशोधन तथा मिलान गरी ऐन प्रारम्भ भएको एक वर्षभित्र परिषद्मा बुझाउनुपर्ने भनिएको छ । त्यसपछि खुलेका संस्थाहरूले भने निवेदन साथमा कार्यसमितिका सदस्यहरूको

^{१३} मार्टिन चौतारी र दलित सरोकार मञ्च, सप्तरीद्वारा साउन ३, २०८० मा सप्तरीको राजविराजमा आयोजित “संघीय व्यवस्थामा गैरसरकारी संघ-संस्था” सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पक्ष विषयक अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा व्यक्त विचार ।

नाम, पेशा, ठेगाना, संस्था दर्ता भएको कार्यालय र दर्ता मिति खुलाउनुपर्ने र आफ्नो विधान पेश गर्नुपर्ने ऐनमा उल्लेख छ (ऐनको दफा १३) ।

यसै गरी संस्थाले आफै चाहेर परिषद्को आबद्धता त्याग्ने बाहेक परिषद्ले कुनै संस्थालाई शुरूमै आबद्धता नदिनसक्ने र प्रचलित ऐन कानून र परिषद्को नियमावली विपरीत कार्य गरेमा संस्थाको आबद्धता खारेज गर्नसक्ने व्यवस्था पनि छ । यतिमात्र होइन, आफूसँग आबद्ध संस्थाको हिसाब किताब चाहेको बखत जाँच गर्न, विधान बमोजिम काम गरे नगरेको जाँच गर्न तथा सो विपरीत भए वा प्रचलित कानूनको उल्लंघन गरेको पाइए संस्थाको निलम्बन वा विघटनका लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार परिषद्लाई छ ।

संघ-संस्थाको नवीकरण सम्बन्धी व्यवस्था

संस्था दर्ताको खड्को पार गरेपछि हरेक वर्ष जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता प्रमाणपत्रको नवीकरण गर्नुपर्ने विषय संघ-संस्थाहरूका लागि उत्तिकै चुनौती बनेर देखा पर्नेगर्छ । संघीय सरकार अन्तर्गतका निकाय जिल्ला प्रशासन कार्यालय र समाज कल्याण परिषद् दुवैले आफूकहाँ दर्ता भएका संस्थाहरू नवीकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । प्रशासन कार्यालयमा बसेरि नवीकरण गर्नुपर्छ भने परिषद्ले हरेक तीन-तीन वर्षमा नवीकरणको प्रावधान ल्याएको छ । दुवैको कानूनी व्यवस्था हेर्ने हो भने अहिले जसरी नवीकरणको अभ्यास भइरहेको छ, कानूनी प्रावधान ट्याक्कै त्यस्तो छैन ।

पहिला संस्था दर्ता ऐन र नियमावलीको प्रावधान हेरौं । *संस्था दर्ता ऐन, २०३४* को दफा ४ मा संस्था दर्ता सम्बन्धी प्रावधान उल्लेख गर्दै सोही दफाको अन्तिम उपदफा (५) मा दर्ता प्रमाणपत्रको ढाँचा, अवधि, नवीकरण र नवीकरण शुल्क तोकिए बमोजिम हुने भनिएको छ । यस बाहेक नवीकरणका सम्बन्धमा ऐनमा केही उल्लेख छैन । तोकिए बमोजिम भन्नाले यस ऐन अन्तर्गत बन्ने नियमावलीमा हुने व्यवस्थालाई जनाउँछ । संस्था दर्ता नियमावलीमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा संस्था दर्ताको नवीकरण सम्बन्धमा भएको व्यवस्था अनुसार दर्ता प्रमाणपत्र एक वर्षसम्म बहाल रहन्छ । दर्ताको म्याद सकिएको तीन महिनाभित्र नवीकरण गरिसक्नुपर्छ, त्यसका लागि दस्तुर पाँच सय रुपैयाँ तोकिएको छ । तीन महिनाभित्र नवीकरण नगरिएमा मनासिव कारण देखाई भएको ढिलाइका आधारमा जरिवाना तिरेर नवीकरण गराउन सकिन्छ । जस अनुसार त्यस पछिको तीन महिनासम्म रु. १०० जरिवाना लाग्नेछ ।

सो तीन महिना पनि नाघेमा सो वर्षको असार मसान्तसम्म रु. २५० जरिवाना र असार मसान्त कटेपछि अर्को एक आर्थिक वर्षको लागि रु. ५०० का दरले दुई आर्थिक वर्षको लागि रु. १,००० लाग्ने नियम छ ।

यदि केही वर्षसम्म नवीकरण नगराई संस्था निष्कृत्य रहेको अवस्थामा पनि पछि उचित कारण सहित नवीकरण गर्न जाँदा प्रत्येक वर्षको नवीकरण दस्तुरका साथै हरेक वर्षको एक हजार जरिवाना समेत तिरी नवीकरण गरिने उल्लेख छ । यस बाहेक नियमावलीमा “कुनै संस्थाले बढीमा पाँच वर्ष सम्मको लागि एकै पटक दर्ताको प्रमाण-पत्र नवीकरण गर्न निवेदन दिन आएमा स्थानीय अधिकारीले त्यस्तो संस्थाले गरिआएको कामको प्रकृति र अवस्था हेरी प्रत्येक वर्षको लागि एक सय रुपैयाँ दस्तुर लिई एकै पटक पाँच वर्ष सम्मको लागि दर्ताको प्रमाण-पत्र नवीकरण गरिदिन सक्नेछ” भनिएको छ । नवीकरणका लागि निवेदन दिँदा कार्यसमितिका पदाधिकारीहरूको नामावली संलग्न गर्नुपर्ने पनि नियममा उल्लेख छ । यसरी दर्ताको नवीकरण गरिसकेपछि त्यसको जानकारी स्थानीय अधिकारीले नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयलाई जानकारी दिनुपर्ने भनिएको छ । नवीकरणका सम्बन्धमा नियममा भएको व्यवस्था यति हो । तर नियममा भनिए जस्तो संघ-संस्थाको नवीकरण गर्न सहज छैन ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले संस्था नवीकरण गर्दा बुझाउनुपर्ने कागजात तथा प्रक्रियाको सूची बनाएको हुन्छ । त्यसका आधारमा नवीकरण गर्ने क्रममा अनावश्यक रूपले प्रशासनिक झन्झट बेहोर्नुपरेको अनुभव संघ-संस्थाका प्रतिनिधिहरूले गरेका छन् । संस्था नवीकरणको क्रममा निवेदनका साथमा अधिल्लो वर्षको प्रगति प्रतिवेदन, लेखा परीक्षण प्रतिवेदन, वार्षिक साधारण सभा तथा निर्वाचनको माइन्युट, कर चुक्ता प्रमाणपत्र बुझाउनुपर्छ । त्यस्तै, संस्थाका आधिकारिक कागजातहरू संस्था दर्ता प्रमाणपत्र, पान दर्ताको प्रमाणपत्र, वर्तमान कार्य समितिको नामावली, लेखा परीक्षकको नवीकरण सहितको दर्ता प्रमाणपत्र तथा कर चुक्ताको प्रमाणपत्र पनि बुझाउनुपर्छ । यी त स्वाभाविक नै भए । तर त्यसको अतिरिक्त सम्बन्धित पालिकाबाट प्रशासन कार्यालयको नाउँमा संस्थाको नवीकरण गरिदिनु भन्ने सिफारिस, कार्यक्रम सञ्चालन भएका पालिकाहरूले कार्यक्रम सम्पन्न भएको वा जारी रहेको भन्ने व्यहोरा लेखेको पत्र, वैदेशिक सहयोगमा कार्यक्रम गरेको अवस्थामा समाज कल्याण परिषद्ले दिएको स्वीकृति पत्र र सम्पन्न भएका

त्यस्ता परियोजनाको अनुगमन/मूल्यांकन प्रतिवेदन, जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई सम्बोधन गरी लेखिएको सिफारिस पत्र पनि नवीकरणका बेला पेश गर्न भनिन्छ ।

पहिलो त दर्ता भएका संस्था हरेक वर्ष नवीकरण गर्नुपर्ने कुरा नै त्यति तर्कसंगत छैन । संस्थाहरूले नियम संगत ढंगले संस्थाको कार्यक्रम गर्दै त्यसको प्रगति प्रतिवेदन तथा मान्यताप्राप्त परीक्षकले गरेका लेखा परीक्षण प्रतिवेदन र सरकारलाई बुझाउनुपर्ने कर चुक्ता गरेको प्रमाण सहित प्रशासन कार्यालयमा जानकारी गराए हुनुपर्ने हो । संघ-संस्था सम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीले नै त्यसरी वर्षेपिच्छे नवीकरण गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको छैन । अर्कोतर्फ सबै संस्था तथा निकायका आ-आफना नियम र पद्धति हुन सक्छन् त्यसमा समेत निर्देश गर्ने हिसाबले अरू निकायका यो- यो सिफारिस तथा प्रतिवेदन ल्याए मात्र नवीकरण गर्नु भन्ने व्यवहारले अनावश्यक रूपमा झन्झट थप्ने र स्वतन्त्र संस्थाहरूलाई नियन्त्रण गर्ने एवं हतोत्साहित बनाउने काम गरेको छ । उदाहरणका लागि एउटा संस्थाका कार्यक्रम दर्जनाई स्थानीय तहहरूमा हुन सक्छन् तर प्रशासन कार्यालयमा नवीकरण गर्ने बेलामा ती सबैबाट कार्यक्रम सम्पन्न भएको वा चलिरहेको भन्ने सिफारिस पत्र लिनुपर्ने व्यवस्था कति व्यावहारिक होला ! फेरि हाम्रा सरकारी निकायहरूको सेवा प्रवाह छिटो छरितो र चुस्त दुरुस्त पनि छैन । गैसस प्रतिको नकारात्मक दृष्टिकोणका कारण स्थानीय तह/निकायहरूबाट गैससका प्रतिनिधिले अनावश्यक केरकारमात्र होइन अनावश्यक ठाउँमा डलरको खेती गरेको, समुदायबीच फाटो ल्याएको भन्ने आक्षेप एवं तिरस्कारपूर्ण व्यवहार पनि सहनुपर्छ ।^{१४} त्यसैले एउटा सिफारिस पत्र लिनलाई पनि ढिलासुस्ती र झन्झटिलो

^{१४} मार्टिन चौतारीद्वारा असार १३, २०८० मा काठमाडौंमा आयोजित “सामाजिक संस्था सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र आर्थिक पक्ष” विषयक कार्यशालामा मानवअधिकारको क्षेत्रमा लामो समयदेखि कार्यरत संस्था इन्सेकका महासचिव निलम शेखर अधिकारीले आफूहरू जुन-जुन सरकारी निकायमा ठोकिनुपर्छ त्यहाँबाट असहयोगी व्यवहार भोग्नुपरेको उल्लेख गरेका थिए । उनीहरू चाहिँ विशिष्ट नागरिक र आफूहरू चाहिँ निरीह नागरिक बन्नुपरेको तथा कुनै अपराध गरेजस्तो गरी आफूहरूले कर्मचारीहरूबाट रुखो र तल्लो दर्जाको व्यवहार भोग्नुपरेको बताएका थिए । त्यस्तै, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति अपाङ्ग महिला संघ, नेपालकी अध्यक्ष प्रतिमा गुरुडले पनि विभिन्न निकायहरूले संघ-संस्थालाई हेर्ने दृष्टिकोण नकारात्मक र विभेदपूर्ण रहेको आफूहरूले अनुभव गरेको बताएकी थिइन् । यस कार्यक्रमका अन्य सहभागीहरूका साथै चौतारीद्वारा सुर्खेत, राजविराज, इलाममा आयोजित अन्य कार्यक्रमका सहभागीहरूले पनि सरकारी निकायहरूको दृष्टिकोण र व्यवहार आफूहरूप्रति नकारात्मक र असहयोगी रहेकोले काम गर्न असहज भएको धारणा राखेका थिए ।

प्रक्रिया पार गर्नुपर्ने अवस्था छ (हुमागाईं २०७३) । त्यस्तोमा संस्था नवीकरण गर्ने सिलसिलामा अनेक तिरबाट सिफारिस जुटाउनुपर्ने झन्झट प्रशासन कार्यालयको तजबिजी निर्णयका आधारमा थपिनु संघ-संस्था प्रतिको अनुदार व्यवहार हो ।

समाज कल्याण ऐन, २०४९ वा समाज कल्याण नियमावली, २०४९ मा समाज कल्याण परिषद्मा संघ-संस्थाको आबद्धता नवीकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था कतै पनि उल्लेख छैन । यद्यपि २०७१ सालमा जारी आबद्धता सम्बन्धी परिषद्को निर्देशिकाको तेस्रो संशोधन पश्चात् वि.सं. २०७३ सालदेखि त्यस्तो आबद्धता नवीकरण गर्नुपर्ने प्रावधान थपिएको छ । परिषद्को आबद्धता एक पटक नवीकरण गरेपछि तीन वर्षका लागि बहाल रहन्छ । बहाल रहने मिति समाप्त भएको तीन महिना भित्रमा आबद्धता नवीकरण गरिसक्नुपर्ने प्रावधान परिषद्ले जारी गरेको निर्देशिकाको नियम ५.२ मा उल्लेख छ (समाज कल्याण परिषद् २०७७[२०७१] क) । परिषद्को कार्यालय काठमाडौंमा रहेको र सम्पूर्ण सेवा यहींबाट मात्र प्रवाह हुने भएकोले काठमाडौं बाहिरका संस्थाहरूले आबद्धता, नवीकरण लगायत कुनै पनि कार्यका लागि काठमाडौं नै धाउनुपर्ने अवस्थाले सास्ती बेहोर्नुपरेको छ । राजविराज, सुर्खेत तथा इलाम तीनै ठाउँका गैससका प्रतिनिधिहरूले मार्टिन चौतारीले आयोजना गरेका कार्यक्रमहरूमा यो विषयलाई पनि महत्त्वका साथ उठाएका थिए । नवीकरण तथा परिषदसँग सम्बन्धित अन्य कार्यका लागि काठमाडौंसम्म धाउनुपर्ने त्यही पनि विभिन्न कागजात नपुगेको भन्दै फटाफट काम नगरिदिने प्रवृत्तिले धेरै दुःख पाइएको गुनासो उनीहरूको थियो । इलामस्थित एक गैससका प्रतिनिधि भन्छन्, “नवीकरणमा अनावश्यक जटिलता खडा गरिएको छ । उनीहरूसँग हाम्रा डकुमेन्ट तथा अभिलेख हुन्छन् तर त्यो व्यवस्थित हुँदैन । हामीले हरेक पटक बुझाउनुपर्छ ।”^{१५} जिल्लापिच्छे वा कम्तिमा प्रदेशपिच्छे परिषद्को शाखा कार्यालय भइदिएको भए आफूहरूलाई केही सहज हुने उनीहरूको भनाइ थियो ।

प्रदेश तहका कानून

अस्पष्टता र विवादबीच बनेका संघ-संस्था सम्बन्धी प्रदेश कानूनहरू सरोकारवालाहरूले आपत्ति जनाएका कारण पूर्ण रूपले कार्यान्वयन हुनसकेका छैनन् । संघीय सरकारले

^{१५} मार्टिन चौतारीद्वारा भदौ २९, २०८० मा इलाम जिल्लाको सदरमुकाम इलाम बजारमा आयोजित “संघीय व्यवस्थामा गैरसरकारी संघ-संस्था : सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पक्ष” विषयक अन्तर्क्रियामा सहभागीहरूद्वारा सुनाइएका अनुभवमा आधारित ।

बनाउनुपर्ने कानून संघबाट नबनिकन प्रदेशले मनलाग्दी ढंगले बनाएको भन्दै उनीहरूको विरोध रहँदै आएको छ।^{१६} त्यसैले विवादित कानून देखाएर प्रदेशले संस्था दर्ता तथा नवीकरण गर्न बाध्य पार्न नसक्ने उनीहरूको जिकिर छ। सरोकारवालाहरू मात्र होइन गृह मन्त्रालयले पनि संस्था दर्ता सम्बन्धी अधिकार प्रदेशमा नभई संघमा नै रहेको भन्दै कात्तिक १८, २०७६ मा सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई सम्बोधन गरी परिपत्र पठाएको थियो। परिपत्रमा उल्लेख भए अनुसार तत्कालीन प्रदेश नं. ५ (हालको लुम्बिनी प्रदेश) ले सो प्रदेश भित्रका संस्थाहरू आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयमा दर्ता हुने व्यवस्था गरिएकोले सो को जानकारी सम्बन्धित संस्थाहरूलाई गराइदिनु भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालय रुकुम पूर्वलाई लेखेको रहेछ। संघ-संस्थाहरू जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता हुँदै आएकोमा प्रदेश सरकारको उक्त कानूनी व्यवस्थाले द्विविधा पैदा गरेको भन्दै जिल्ला प्रशासन कार्यालय रुकुम पूर्वले गृह मन्त्रालयसँग राय माग गरेको सन्दर्भलाई लिएर गृह मन्त्रालयले यसबारे प्रस्ट पार्नका लागि देशभरका सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूलाई उक्त परिपत्र गरेको थियो (हेर्नुहोस् तस्बिर २)। परिपत्रको मूल व्यहोरा यस्तो छ :

यस सम्बन्धमा पेश हुँदा “संस्था दर्ता सम्बन्धि अधिकार संविधानको अनुसूची ५ देखि ९ सम्मका एकल र साझा अधिकारको सूचीमा समावेश भएको देखिँदैन। संविधानको धारा ५८ ले अवशिष्ट अधिकार संघलाई प्रदान गरेको सन्दर्भमा त्यस्तो एकल साझा सूचीमा नपरेको वा संविधानले कुनै तहले प्रयोग गर्ने गरी नतोकिएको प्रस्तुत संस्था दर्ता सम्बन्धित अधिकार नेपाल सरकार (संघ) मा नै रहेको देखिन्छ। संघको उक्त अधिकार हाल सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयले प्रयोग गरिरहेकोले साविक बमोजिम नै उक्त अधिकारहरू प्रयोग गर्नु” भनी निर्देशन भएको व्यहोरा मिति

^{१६} सेन्टर फर सोसल चेन्ज नामक संस्थाले जेठ ४, २०८१ मा काठमाडौंमा आयोजना गरेको “नेशनल डाइलग अन रिडिफाइनिङ सिभिल सोसाइटी रोल्स इन नेपाल्स इभोलुटिभ सोसियो-पोलिटिकल ल्याण्डस्केप” विषयक कार्यक्रममा गैरसरकारी संस्था महासंघ नेपालकी उपाध्यक्ष भावना भट्टले प्रदेशले संघ-संस्था सम्बन्धी कानून ल्याएर लागू गर्न खोज्दा महासंघको अगुवाइमा त्यो रोकिएको दाबी गरेकी थिइन्।

नेपाल सरकार
गृह मन्त्रालय
(स्थानीय प्रशासन तथा निवेश सम्बन्ध शाखा)
नेपाल सरकार
गृह मन्त्रालय

पत्र संख्या:- ०७६/७६
प्राप्त पत्र संख्या र मिति:-
च.नं:- ३५२

सिंहदरवार,
काठमाडौं, नेपाल

मिति: २०७६/०७/१८

श्री जिल्ला प्रशासन कार्यालय,
सबै।

बिषय - संघ संस्था सम्बन्धमा।

प्रदेश नं ५ द्वारा संस्था दर्ताको लागि कानून बनाई आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयमा सो प्रदेश भित्रको संघ संस्था दर्ता हुने व्यवस्था भएकोले सम्बन्धितलाई जानकारी गराइदिनु भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालय रुकुम पूर्वमा लेखी पठाइएको। साविकमा संघ संस्था दर्ता जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा हुँदै आएकोमा प्रदेश सरकारले गरेको उक्त कानूनी व्यवस्थाले द्विविधा उत्पन्न गरेकाले जिल्ला प्रशासन कार्यालय रुकुम पूर्वको च नं ३३५, मिति २०७६/०६/०७ को पत्र मार्फत आवश्यक निर्देशनको लागि अनुरोध भइ आएको।

यस सम्बन्धमा पेश हुँदा "संस्था दर्ता सम्बन्धि अधिकार संविधानको अनुसूची ५ देखि ९ सम्मका एकल र साझा अधिकारको सूचीमा समावेश भएको देखिँदैन। संविधानको धारा ५८ ले अवशिष्ट अधिकार संघलाई प्रदान गरेको सन्दर्भमा त्यस्तो एकल साझा सूचीमा नपरेको वा संविधानले कुनै तहले प्रयोग गर्ने गरी नतोकिएको प्रस्तुत संस्था दर्ता सम्बन्धित अधिकार नेपाल सरकार (संघ) मा नै रहेको देखिन्छ। संघको उक्त अधिकार हाल सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयले प्रयोग गरिरहेकाले साविक बमोजिम नै उक्त अधिकारहरु प्रयोग गर्नु" भनी निर्देशन भएको व्यहोरा मिति २०७६/०७/०६ (मा. मन्त्रीस्तरीय) निर्णयानुसार अनुरोध छ।

.....
नर्वदा घिमिरे
(शाखा अधिकृत)

परिपत्र मूद्रा- २०७६

तस्बिर २: नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयले सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूलाई कात्तिक १८, २०७६ मा लेखेको परिपत्र (स्रोत : जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको वेबसाइट, <https://daokathmandu.moha.gov.np/post/circular-or-instruction-from-moha>) /

२०७६/०७/०६ (मा. मन्त्रीस्तरीय) निर्णयानुसार अनुरोध छ (पत्रमा नै इटालिक्स गरिएको; हेर्नुहोस्, तस्बिर २)।^{१७}

यस्तै विवादका बीच नयाँ संघीय कानून नबन्दै धमाधम प्रदेशहरूले आ-आफ्ना कानून भने बनाएर प्रदेश राजपत्रहरूमा प्रकाशित गरिरहेका छन् (उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, तस्बिर ३)। कोशी प्रदेशले संघ-संस्था सम्बन्धी ऐन (कोशी प्रदेश २०७५क) सँगै सो ऐन कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नियमावली समेत बनाएको देखिन्छ (कोशी प्रदेश २०७५ख)। अन्य प्रदेशले भने राजपत्रमा ऐन प्रकाशन गरे पनि नियमावली बनाएका छैनन्। प्रदेश तहका कानूनमा संस्था दर्ता तथा नवीकरण सम्बन्धमा भएका मुख्य व्यवस्था अनुसूची १ मा दिइएको छ।

संस्था दर्ता सम्बन्धी चार ओटै प्रदेशको कानूनी व्यवस्था हेर्दा सबैले प्रादेशिक कानून बमोजिम प्रदेशमा दर्ता/सूचीकृत नहुने संस्थाहरूलाई सम्बन्धित प्रदेशमा आफ्ना गतिविधिहरू सञ्चालनमा रोक लगाइने उल्लेख गरेका छन्। यस सम्बन्धमा कोशी प्रदेशले प्रदेश भित्रका एक मात्र स्थानीय तहमा कार्य गर्ने गरी स्थापना हुने संस्थालाई सोही स्थानीय तहमा दर्ता हुन र स्थानीय तहलाई त्यसरी दर्ता भएका संस्थाहरूको विवरण प्रदेशले स्थापना गर्ने यसै ऐनको व्यवस्था बमोजिम गठन हुने सामाजिक विकास परिषद्मा बुझाउन भनेको छ। यदि सो प्रदेशको दुईभन्दा बढी स्थानीय तहमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने संस्थालाई परिषद्मा दर्ता हुनुपर्ने र परिषद् गठन नभएको अवस्थामा प्रदेशको सामाजिक विकास हेर्ने मन्त्रालयले तोकेको दर्ता अधिकारी समक्ष दर्ता गर्न भनेको छ। प्रदेश ऐन लागू हुनुभन्दा अघि नै अन्य कानून अन्तर्गत दर्ता भई सञ्चालनरत संघ-संस्थाहरूलाई परिषद्मा सूचीकृत हुन भनिएको छ। त्यसरी सूचीकृत नहुने संघ-संस्थालाई प्रदेशमा कार्य गर्न अनुमति नदिइने भनिएको छ। मधेश प्रदेशले भने संघीय कानून अनुसार त्यसरी पहिल्यै स्थापना भई कार्यरत संस्थाहरू प्रदेशमा दर्ता भएको मानिने जनाउँदै अभिलेखीकरणका लागि आफ्नो संस्थाको प्रमाणपत्र लगायत आधिकारिक कागजपत्र र विवरण दर्ता अधिकारी समक्ष पेश गर्नुपर्ने भनिएको छ। अन्य प्रदेशमा दर्ता भएका संस्थाले

^{१७} यो लगायत संस्था दर्ता तथा नवीकरणका सम्बन्धमा गृहमन्त्रालयले गरेका परिपत्र जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंको वेबसाइटमा उपलब्ध छन्; हेर्नुहोस्: <https://daokathmandu.moha.gov.np/post/circular-or-instruction-from-moha>।

प्रदेश राजपत्र

प्रदेश नं. ३, प्रदेश सरकारद्वारा प्रकाशित

खण्ड २) हेटौडा, मकवानपुर, पुस ११ गते, २०७५ साल (अतिरिक्ताङ्क २४(क))

भाग १

प्रदेश सरकार

आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय

प्रदेश नं. ३, हेटौडा

प्रदेश नं. ३ को प्रदेश सभाले बनाएको तल लेखिए बमोजिमको ऐन सर्वसाधारणको जानकारीको लागि प्रकाशन गरिएको छ ।

संवत् २०७५ सालको ऐन नं. १७

प्रदेश संस्था दर्ता सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न

बनेको ऐन

प्रस्तावना: प्रदेशस्तरमा सामाजिक, धार्मिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षिक, बौद्धिक, शारीरिक तथा परोपकारी, वन वातावरण,

तस्वीर ३ : प्रदेश राजपत्र, प्रदेश नम्बर ३ (हालको बागमती प्रदेश), खण्ड २, अतिरिक्ताङ्क २४(क), भाग १ ।

मधेश प्रदेशमा शाखा खोल्न चाहेमा नियमानुसार तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी शाखा खोल्नुपर्ने पनि उल्लेख छ (मधेश प्रदेश २०७९) ।

बागमती प्रदेशको ऐनको प्रावधान अनुसार साविक कानून बमोजिम पहिल्यै दर्ता भएका संघ-संस्थाहरू यस ऐन बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी प्रदेशमा दर्ता

हुनुपर्ने भनिएको छ । अन्य प्रदेशमा दर्ता भई यस प्रदेशमा शाखा खोल्न चाहनेले तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी शाखा खोल्न पाइने भन्ने प्रावधान पनि यस प्रदेशको ऐनमा छ (बागमती प्रदेश २०७५) । लुम्बिनी प्रदेशले पनि सो प्रदेशमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नका लागि पहिले नै सो प्रदेश अन्तर्गतका जिल्ला वा बाहिरी जिल्लामा दर्ता भएका संस्थाहरू यहाँ पनि दर्ता हुने पर्ने प्रावधान उल्लेख गरेको छ । यसरी दर्ता भएका संस्थाहरू आफूले काम गर्ने स्थानीय तहमा सूचीकृत हुनुपर्ने पनि प्रदेश कानूनमा उल्लेख छ (लुम्बिनी प्रदेश २०७५) ।

दर्ता हुने प्रक्रिया, त्यस क्रममा पेश गर्नुपर्ने कागजात र विवरण सबै प्रदेशको लगभग एउटै छ । अर्थात्, संस्था दर्ता ऐन, २०३४ मा जस्तै प्रदेश कानूनले पनि दर्ता गर्नको लागि कम्तिमा सात जना व्यक्तिको हस्ताक्षर सहित निवेदन दिनुपर्ने प्रदेशहरूको कानूनमा व्यवस्था छ । अन्य प्रदेशभन्दा बागमती प्रदेशको कानूनमा भएको थप प्रावधान भनेको समावेशीकरण सम्बन्धी हो । अर्थात्, कार्यसमितिमा कम्तीमा एक तिहाई महिला हुनुपर्छ भने अध्यक्ष, सचिव र कोषाध्यक्षमध्ये कम्तिमा एक पदमा महिला हुनुपर्ने र कार्य समिति अन्य हिसाबले पनि समावेशी सिद्धान्त अपनाउनुपर्ने भनिएको छ । दर्ताका लागि निवेदन प्राप्त भइसकेपछि दर्ता गर्ने अधिकारीले छानबिन गर्ने र यदि दर्ता गर्न नमिलेमा सो को कारण देखाई दर्ता अस्वीकार गर्नसक्ने अधिकार कर्मचारीलाई दिइएको छ । निर्णयउपर चित्त नबुझे पुनरावेदनको प्रावधान पनि छ ।

यसरी देश संघीय व्यवस्थामा गइसकेपछि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा जस्तै सम्बन्धित प्रदेशमा पनि संस्था दर्ता गर्नुपर्ने बाध्यकारी कानूनी प्रावधान प्रदेशहरूको ऐनमा भए पनि व्यवहारमा भने लागू हुन सकेको छैन । उदाहरणका लागि काठमाडौँ जिल्ला वा बागमती प्रदेशका कुनै पनि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भई सञ्चालनमा आएका संस्थाहरू बागमती प्रदेशमा दर्ता हुन गएका देखिँदैनन् । जसको पछाडि तीन तहको सरकारबीच क्षेत्राधिकारको अस्पष्टता, सरोकारवालाहरूको विरोध तथा पुराना संघीय कानूनद्वारा नै संघ-संस्थाको दर्ता, नवीकरण र नियमन भइरहुनु हो । किनकि संघीय कानूनमा एक जिल्लामा दर्ता भएका संस्थाले देशभर काम गर्न पाउने व्यवस्थाको खिलाफ प्रदेश स्तरमा जारी भएका कानूनले ती प्रदेशमा दर्ता वा सूचीकृत नभएकै आधारमा त्यहाँ काम गर्न रोक लगाउनु आफैँ पनि संघीय कानूनसँग बाझिने विषय हुन् । र, कुनै पनि प्रदेश वा स्थानीय स्तरका कानून संघीय कानूनसँग बाझिएमा त्यो बदरभागी हुन जान्छ । त्यसैले पनि विद्यमान संघीय स्तरको कानूनमा

परिवर्तन नभइकन प्रदेश सरकारहरूले संघ-संस्था सम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयन गर्न कठिन हुने देखिन्छ । तसर्थ प्रादेशिक कानूनले के कस्ता व्यावहारिक अवसर तथा चुनौती ल्यायो भन्ने विषयमा चर्चा गर्ने बेला भने भइसकेको छैन । यद्यपि ती कानून पछि कुनै पनि बेला पूर्ण कार्यान्वयनमा नआउलान् भन्न सकिँदैन त्यसैले यीबारे अध्ययन र बहस हुनु जरुरी छ ।

स्थानीय तहका कानून र व्यवहार

साविक संघीय कानून अनुसार जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा गैसस दर्ता तथा समाज कल्याण परिषद्मा आबद्धता हुनुपर्ने त छँदैछ स्थानीय सरकारहरूले पनि आ-आफ्ना पालिकामा संस्था दर्ता तथा नवीकरण गर्नुपर्ने प्रावधान सहितका कानून ल्याई कार्यान्वयन गरिरहेका छन् । *स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४* ले स्थानीय तहहरूलाई संस्था दर्ता तथा नियमनको अधिकार दिएको जनाउँदै ती कानून बनाई स्थानीय राजपत्रमा प्रकाशित गरिएका छन् (उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, तस्बिर ४क र ४ख) । स्थानीय तहले कानून बनाएको विषयमा भने सरोकारवालाहरूले धेरै विरोध जनाएको पाइँदैन । अर्कोतिर संघीय व्यवस्थामा यस्तो विषय संघ अन्तर्गत रहेको जिल्ला प्रशासन कार्यालयको क्षेत्राधिकारभित्र रहनुभन्दा स्थानीय तहलाई नै दिन ठीक हुने बहस पनि हुँदैआएको छ ।^{१८} यद्यपि एउटै संस्था अनेकौँ तह र निकायमा दर्ता तथा नवीकरण गराउनुपर्ने र निकायपिच्छे अनेक झमेला खडा गरिँदा संस्था सञ्चालन अनावश्यक रूपले झन्झटिलो र जटिल बन्न पुगेको छ । अर्कोतिर कतिपय स्थानीय तहले बनाएका कानूनको अन्तर्वस्तुमा पनि नागरिकको संविधानप्रदत्त स्वतन्त्रतामाथि नै दखल पुग्ने खालका प्रावधान रहेको भन्दै चर्को बहस भइरहेको छ (पाठक र पाण्डे २०७९) ।

संघीय व्यवस्था सहितको संविधान बने पश्चात्, खास गरी नयाँ स्थानीय सरकारहरू बनेपछि, स्थानीय तहहरूले संघ-संस्था सम्बन्धी कानून बनाउन थालेको भए पनि कतिपय स्थानीय तहहरूमा संस्था दर्ता र नवीकरण गर्नुपर्ने प्रावधान पहिल्यै थियो । उदाहरणका लागि मार्टिन चौतारीले नगरपालिका कार्यालयको तत्कालीन प्रावधान अनुसार २०७२ सालमै वडा कार्यालयमा संस्था दर्ता गर्नु परेको थियो ।

^{१८} गैसस महासंघ लगायत सरोकारवालाहरूले तयार पारेको “संघ-संस्था सम्बन्धी ऐनका सम्बन्धमा नागरिक तथा सामाजिक संघ-संस्थाहरूको आधार-पत्र, २०७६” । हेर्नुहोस्, <https://www.ngofederation.org/content/250> ।

मादी गाउँपालिका स्थानीय राजपत्र

मादी गाउँपालिकाद्वारा प्रकाशित

खण्ड ७ संख्या ०४ असार १५ गते, २०८० साल

भाग १

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १०२ को उपदफा (१) बमोजिम मादी गाउँ सभाले जारी गरेको ऐन सर्वसाधारणको जानकारीको लागि प्रकाशन गरिएको छ ।

संवत् २०८० सालको ऐन नं. ४

मादी गाउँपालिका संस्था दर्ता ऐन, २०८०

गाउँसभाबाट स्वीकृत मिति : २०८०/०३/१५

प्रस्तावना- मादी गाउँपालिका स्तरमा सामाजिक, धार्मिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षिक, बौद्धिक, शारिरिक तथा परोपकारी, वन वातावरण, खानेपानी तथा सरसफाई लगायतका कार्य गर्नको लागि मुनाफा रहित संस्था दर्ता गरी त्यस्ता संस्थाको काम कारबाहीमा प्रभावकारिता ल्याउन अनुगमन तथा नियमन गर्ने सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

तस्बिर ४क : मादी गाउँपालिका, स्थानीय राजपत्र, खण्ड ७, संख्या ०४, भाग १ ।

वडा कार्यालयले संस्था दर्ता गरी मार्टिन चौतारीलाई दर्ता प्रमाणपत्र पनि दिएको छ, जुन हरेक वर्ष शुल्क तिरेर नवीकरण गर्नुपर्छ । यो नवीकरण नभएमा वडा कार्यालयले काठमाडौं महानगरपालिका कार्यालय तथा कर कार्यालयमा गर्नुपर्ने कुनै पनि सिफारिसपत्र दिंदैन । काठमाडौं महानगरपालिकाले संस्था दर्ता तथा नियमन

	
पोखरा महानगरपालिका	
स्थानीय राजपत्र	
वर्ष : ५ पोखरा खण्ड : ५७ प्रमाणित मिति: २०७८ माघ २६ गते	
भाग २	
गैरसरकारी संस्था निर्देशिका, २०७८	

तस्बिर ४ख : पोखरा महानगरपालिका, स्थानीय राजपत्र, वर्ष ५, खण्ड ५७, भाग २ ।

सम्बन्धी ऐन त २०७७ मा मात्र जारी गरेको हो । वडा कार्यालयमा गरिएको दर्तालाई कामपाले मान्यता दिँदै आएको भए पनि काठमाडौँ महानगरपालिका संघ-संस्था दर्ता तथा नियमन सम्बन्धी ऐन, २०७७ को व्यवस्था अनुसार महानगरपालिकाको कार्यालयमै दर्ता गर्नुपर्ने भन्ने ऐनको व्यवस्था छ (काठमाडौँ महानगरपालिका २०७७) ।

उल्लिखित ऐन अनुसार महानगरपालिकामा दर्ता नभइकन कुनै पनि संस्था स्थापना गर्न नहुने उल्लेख छ । त्यस्तै, संस्था दर्ता गर्न चाहने व्यक्तिहरूले ७ देखि १५ जना सम्मको कार्य समिति बनाई संस्थाको विधान र आवश्यक कागजात सहित निवेदन दिनुपर्ने उल्लेख छ । आवश्यक कागजातमा लगभग जिल्ला प्रशासन कार्यालयले माग गरे बमोजिम नै पदाधिकारीहरूको चालचलनको प्रतिवेदनदेखि सम्बन्धित वडा कार्यालयको सिफारिस भनिएको छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा पहिले नै दर्ता भई सञ्चालनरत संस्थाहरूले भने अद्यावधिक गरे पुग्ने व्यवस्था कानूनमा छ । दर्ता सम्बन्धी व्यवस्थाको दफा ७ (२) मा भनिएको छ, “संस्था दर्ता ऐन, २०३४ बमोजिम दर्ता भई महानगरपालिका क्षेत्रभित्र सञ्चालित संस्थाहरूले महानगरपालिकामा निवेदन दिई अद्यावधिक गर्नुपर्नेछ” (काठमाडौँ महानगरपालिका

२०७७ : ३०४) । त्यसरी अद्यावधिक गर्नको लागि महानगरपालिकाले निश्चित समयवाधि तोकेर सार्वजनिक सूचना निकाल्ने पनि ऐनमा उल्लेख छ ।

स्थानीय तहले ऐन वा नियमावली वा कार्यविधि जुनसुकै नाम दिएर कानून बनाएका भए पनि ती सबैले आफ्नो क्षेत्रमा काम गर्न आउने संघ-संस्थालाई दर्ता वा सूचीकृत हुन अनिवार्य बनाएका छन् । त्यसरी दर्ता तथा सूचीकृत नहुने संस्थाका पदाधिकारीलाई चर्को शुल्क सहित दण्डित गर्ने मनलाग्दी व्यवस्था पनि ती कानूनमा उल्लेख भएको पाइन्छ । उदाहरणको लागि काठमाडौं महानगरपालिकाको ऐनको दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत दफा १२(क) मा दर्ता नगराई कुनै संस्था स्थापना भएमा वा सञ्चालन भएमा कार्य समितिका पदाधिकारीहरूलाई जनही पाँच हजार रुपियाँ जरिवाना लगाउने उल्लेख छ । अर्को उदाहरण लिनुपर्दा काठमाडौं महानगरपालिकाको जस्तै दर्ता सम्बन्धी प्रावधान राखेर ऐन बनाएको दोलखा जिल्लाको तामाकोशी गाउँपालिकाले आफ्नो पालिकामा दर्ता नभई सञ्चालनमा आउने संस्थाका पदाधिकारीहरूलाई जनही २० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्ने प्रावधान राखेको छ (तामाकोशी गाउँपालिका २०७८) । अझ कास्कीको मादी गाउँपालिकाको दण्ड जरिवाना सम्बन्धी प्रावधान निकै कडा देखिन्छ । सो पालिकाको संस्था दर्ता ऐन, २०८० को दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था, दफा १२(१) मा भनिएको छ, “दफा ४ बमोजिम दर्ता नगराई संस्था स्थापना गरेमा वा दफा ६ बमोजिम दर्ता नगरी संस्था सञ्चालन गरेमा यस्तो संस्थाका कार्य समिति सदस्यहरूलाई संस्था दर्ता अधिकारीले जनही ५० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गरी यस्तो संस्थाको चलअचल सम्पत्ति र कागजपत्र जफत गर्न सक्नेछ” (मादी गाउँपालिका २०८० : ११) ।

स्थानीय तहका कानूनहरूमा सञ्चालन भइरहेका संस्थाहरूको निलम्बन वा खारेजीका प्रावधानहरू हेर्दा पनि ती निकै डरलाग्दा देखिन्छन् । सानो कसुर गरेकै भरमा संविधान प्रदत्त संघ संगठनको हकलाई स्थानीय तहका कर्मचारीहरूले सहजै मुट्टीमा लिनसक्ने किसिमको प्रावधान राखिएको पाइन्छ । जस्तो, माथि उल्लेख गरिएको मादी गाउँपालिकाकै उदाहरण लिने हो भने “संस्था दर्ता अधिकारीले मागेको विवरण उपलब्ध नगराएमा” तथा “तोकिएको कार्यक्षेत्र भन्दा बाहिर गई कार्य गरे गराएमा” संस्था निलम्बन गर्नसक्ने व्यवस्था ऐनमा छ । त्यस्तै संस्था दर्ता खारेज गर्नसक्ने कसुरहरू सो गाउँपालिकाको ऐनमा निम्न बमोजिम छन् :

- क. अनुमति नलिई अर्को संस्थामा गाभेमा,
- ख. संस्थाको उद्देश्य हेरफेर गरेको विषय संस्था दर्ता अधिकारीको पूर्व स्वीकृति नलिई कार्यान्वयन गरेमा,
- ग. गाउँपालिकाले दिएको निर्देशन पालना नगरेमा,
- घ. संस्थाको सम्पत्ति हिनामिना गरेमा,
- ङ. लगातार तीन वर्षसम्म संस्था नवीकरण नगराएमा। (मादी गाउँपालिका २०८० : १२-१३)

माथि उल्लिखित स्थानीय तहका संघ-संस्था सम्बन्धी कानूनमा भएका नियन्त्रणकारी र गैरसंवैधानिक प्रावधानका केही उदाहरण मात्र हुन्। सर्यौं स्थानीय तहहरूले यस्ता कानूनहरू बनाएको सन्दर्भमा सबैको एक-एक चर्चा गर्न सम्भव छैन। तर माथिकै उदाहरणले पनि के देखाउँछ भने स्थानीय तहले आ-आफ्नै तजबिज अनुसार संस्थाको दर्ता सम्बन्धी कानून ल्याउने र आ-आफ्नो क्षेत्रमा काम गर्न चाहने संस्थाहरूलाई नेपालको संघीय ऐन अनुसार पहिल्यै दर्ता भइसकेको भए पनि ती कानून अनुसार सम्बन्धित तहमा पुनः दर्ता/सूचीकृत हुन बाध्य बनाउने अनि त्यसरी दर्ता/सूचीकृत नगरेमा चर्को शुल्क सहित दण्डित गर्ने/कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न नदिने जस्ता प्रावधानले नागरिकको संवैधानिक स्वतन्त्रतामाथि गम्भीर रूपले प्रहार गरेको छ।

एकतिर, यसरी स्थानीय तहहरूले बनाइरहेका ऐन/कानूनका कतिपय प्रावधानहरू देशको प्रचलित संविधानको मर्मसँग बाझिँदा ती कानूनहरू कार्यान्वयनका क्रममा अनेक समस्या र विवाद देखापर्ने गरेको छ। संघ-संस्था खोल्ने विषय नागरिकहरूको संविधानप्रदत्त मौलिक हक भएकोले यसमा अवरोध हुने गरी कानूनहरू बनाउनु एक किसिमले संविधानकै उल्लंघन हो भनी स्थानीय तहहरूले बुझ्न नसकेको देखिन्छ। अर्कोतिर, एउटा संस्था आफ्नो लक्षित क्षेत्रमा काम गर्न खोज्दा तहपिच्छे नै विभिन्न प्रशासनिक झन्झट पार गर्दै र शुल्क बुझाउँदै दर्ता तथा नवीकरण गर्नुपर्ने, कार्यक्रम सञ्चालनको स्वीकृति लिनुपर्ने, तहपिच्छेका सरकार र निकायले अनुगमन गर्नुपर्ने अवस्थाले संस्थाका गतिविधि सञ्चालनलाई निरुत्साहित गरेको छ। उदाहरणका लागि कुनै एउटा संस्थाले दुई वा सोभन्दा बढी प्रदेशका केही जिल्लालाई मात्र लक्षित गरी एउटा परियोजना लागू गर्न खोज्यो भने अहिले विभिन्न तहले बनाएका कानूनी व्यवस्था हुबहु लागू हुने हो भने त्यो कति झन्झटिलो होला अहिल्यै अनुमान गर्न सकिन्छ।

सर्वप्रथम त त्यो संस्थाले सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता र बर्षेनि नवीकरण गरेको हुनुपर्छ । त्यसपछि समाज कल्याण परिषद्मा दर्ता (आबद्धता) र तीन-तीन वर्षमा नवीकरण गरेको हुनुपर्छ । प्रदेश कानून अनुसार सम्बन्धित प्रदेशहरूमा दर्ता र नवीकरण भएको हुनुपर्छ । त्यसपछि स्थानीय तहैपिच्छेका कानून अनुसार संस्था दर्ता वा सूचीकरण हुनुपर्छ । विभिन्न तहका कानून अनुसार यी हरेक तहमा उही र उस्तै प्रशासनिक प्रक्रिया पार गर्नुपर्छ, शुल्क बुझाउनुपर्छ । र, कुनै परियोजना कार्यान्वयन गर्न त्यसका लागि उल्लिखित सबै तह/निकायको पूर्व-सहमति/स्वीकृति लिनुपर्छ । यतिले मात्र पनि नपुगेर तहैपिच्छे कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्यांकन पनि गराउनुपर्छ । अझ कार्यक्रम र संस्थाको उद्देश्य अनुसार कर कार्यालयदेखि अन्य विभिन्न निकायबाट लिनुपर्ने इजाजत, अनुमतिपत्र त छँदैछ ।

मार्टिन चौतारीले कार्यक्रम आयोजना गरेका स्थानहरूमध्ये इलामको कार्यक्रममा उपस्थित गैससका प्रतिनिधिहरूले धेरैतिर दर्ता हुनुपर्ने समस्या अलि बढी सुनाएका थिए । परियोजना सञ्चालन गर्न खोज्दा स्थानीय तहपिच्छे संस्था दर्ता गर्नुपर्ने र नगरे समाज कल्याण परिषद् तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालयले परियोजना स्वीकृति तथा संस्था नवीकरण गर्ने बेलामा आवश्यक पर्ने सिफारिस नगरिदिने उनीहरूले बताए । समाज कल्याण परिषद्बाट कुनै परियोजना स्वीकृति गर्न परियोजनाले समेट्ने स्थानीय तहको सिफारिस चाहिने हुन्छ । सो सिफारिस लिन जाँदा सम्बन्धित पालिकाले आ-आफ्ना कानून देखाएर त्यहाँ दर्ता वा सूचीकृत हुनुपर्ने र त्यसरी दर्ता वा सूचीकृत गर्न पनि फेरि कतिपय स्थानीय तहले भ्याटमा दर्ता भएर आउनुपर्‍यो भन्ने गरेकोले संस्था चलाउन निकै सकस हुँदै गएको गुनासो इलाम जिल्लाका संघ-संस्थाका प्रतिनिधिहरूले गरेका थिए । अर्कोतिर संस्था दर्ता वा सूचीकरण गर्न पनि पुनः शुरु देखिकै झन्झटिलो प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने र केही संस्थाले दर्ता वा सूचीकरणका लागि कार्यसमितिका सदस्यहरूको सम्पत्ति विवरण पनि माग्ने गरेको उनीहरूको भनाइ थियो । एक गैससका प्रतिनिधि भन्छन्, “स्थानीय तहमा आफ्नै साथीहरू पुगेका छन् । उनीहरूलाई संघ-संस्थाका भूमिका र यिनले भोगिरहेका समस्या थाहा नभएको होइन । म आफैं पनि सो स्थानीय तहमा केही समय काम गरेको पनि छु । तैपनि संस्था दर्ता गर्ने क्रममा १५ औं पटक फर्काइयो ।” यस्तो भनिरहँदा उनको आशय झन् अन्य पहुँच नभएका व्यक्तिहरूले कसरी संस्था दर्ता

गरेर सञ्चालन गर्न सकलान् भन्ने थियो । स्थानीय तहहरूले दर्ता वा सूचीकरणको लागि लिने चर्को शुल्क पनि अर्को मुद्दा बन्न पुगेको देखियो ।^{१९}

इलामस्थित माइजोगमाई गाउँपालिकामा स्थापित एक गैससका प्रतिनिधि भन्छन्, “बल्ल संस्था दर्ता त गरियो । फेरि नवीकरण गर्ने बेलामा केही कारोबार नै गरेको छैन तैपनि लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन जबरजस्ती बनाएर बुझाउनुपर्‍यो ।”^{२०} यस्तै समस्या राजविराजमा भएको कार्यक्रमका सहभागीहरूले पनि सुनाएका थिए । संस्था विभिन्न व्यक्तिबाट चन्दा उठाएर दर्ता गरिएको हुन्छ । कुनै कार्यक्रम सञ्चालन गर्न पाएको हुँदैन तैपनि पुनः चन्दा उठाएर शुल्क तिरी-तिरी लेखापरीक्षण प्रतिवेदन बनाउनुपर्दा गरिब दलित तथा सीमान्तकृत समुदायका लागि केही गरौं भन्ने उद्देश्यले संस्था खोल्नेलाई हतोत्साहित बनाएको उनीहरूको गुनासो थियो ।^{२१}

स्थानीय स्तरमा देखा परेका कतिपय समस्याहरूलाई राज्यका निकाय र सरोकारवालाहरू बसेर त्यही समस्याका लागि मात्र अस्थायी समाधान खोज्ने गरिएको भए पनि देशभर देखिइरहेका वा भविष्यमा देखिनसक्ने समस्यालाई ख्याल गरी समग्र समाधानको बाटो खोज्ने कार्य गरिएको छैन । त्यसैले गैससका सञ्चालकहरूले संघीय व्यवस्थाको कार्यान्वयनसँगै संघ-संस्था दर्ता वा नवीकरण गर्ने कठिनाइ भोग्नुपरेको छ ।

^{१९} मार्टिन चौतारीद्वारा भदौ २९, २०८० मा इलाम जिल्लाको सदरमुकाम इलाम बजारमा आयोजित “संघीय व्यवस्थामा गैरसरकारी संघ-संस्था : सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पक्ष” विषयक अन्तर्क्रियामा सहभागीहरूद्वारा सुनाइएका अनुभवमा आधारित ।

^{२०} मार्टिन चौतारीद्वारा भदौ २९, २०८० मा इलाम जिल्लाको सदरमुकाम इलाम बजारमा आयोजित “संघीय व्यवस्थामा गैरसरकारी संघ-संस्था : सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पक्ष” विषयक अन्तर्क्रियामा सहभागीद्वारा व्यक्त भनाइ ।

^{२१} मार्टिन चौतारीद्वारा साउन ३, २०८० मा सप्तरी जिल्लाको सदरमुकाम राजविराजमा आयोजित “संघीय व्यवस्थामा गैरसरकारी संघ-संस्था : सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पक्ष” विषयक अन्तर्क्रियामा सहभागीहरूद्वारा सुनाइएका अनुभवमा आधारित ।

खण्ड ३

संघ-संस्थाको सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी प्रावधान र चुनौती

माथि उल्लिखित विभिन्न निकायमा दर्ता तथा नवीकरणको प्रावधानसँगै निकाय तथा तहपिच्छे गैससहरूको काम कारबाहीलाई नियमन गर्न नियम/कानून बनाइएका छन् । सरकारी निकायहरूले स्वतन्त्र गैरसरकारी संस्थाहरूको गतिविधिलाई सहजीकरण गर्नुपर्ने हो तर सहजीकरणभन्दा पनि नियन्त्रणको मानसिकताबाट ती निकायहरू प्रभावित देखिन्छन् । विद्यमान कानून र सरकारी निकायको व्यवहारबाट गैरसरकारी संस्थाहरूलाई राज्यले प्रतिस्पर्धी, औचित्यहीन बेलगाम घोडा जस्तो ठानेको गैससका प्रतिनिधिहरूको बुझाइ छ । त्यसैले यिनलाई प्रोत्साहित गर्नेभन्दा निरुत्साहित गर्ने खालका कानून निर्माणको प्रयास र व्यवहार भइरहेको देखिन्छ । संघ-संस्थाको सञ्चालन र व्यवस्थापनलाई निर्देशित गर्न संघीय तहमा समाज कल्याण परिषद्ले ऐन, नियमावली र निर्देशिका बनाएको छ भने प्रादेशिक र स्थानीय तहहरूका पनि आ-आफ्नै ऐन, नियम र कार्यविधि छन् । माथि भनिए झैं प्रादेशिक तहले आ-आफ्ना नियम कानून लागू गर्ने सम्बन्धमा संघीय ऐन नबनेका कारण द्विविधा र विवाद भए पनि स्थानीय तहहरूले भने स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को आडमा आ-आफैले बनाएका कानून लागू गरी संघ-संस्थालाई नियमन गर्न शुरू गरेका छन् ।

समाज कल्याण ऐन, २०४९ अनुसार आफू आबद्ध संस्थाहरू (गैसस र नाफा वितरण नगर्ने कम्पनी) को नियमन गर्ने जिम्मा पाएको समाज कल्याण परिषद्को काम, कर्तव्य र अधिकारभित्र ११ बुँदा उल्लेख छन् (दफा ९) । ती बुँदा हेर्ने हो भने समाज कल्याण परिषद्को कर्तव्य संघ-संस्थालाई आबद्धता दिने र तिनले कार्यान्वयन गर्ने वैदेशिक सहयोगको परियोजना स्वीकृति तथा तिनको “अनुगमन, सुपरिवेक्षण र मूल्यांकन” गर्नेमा मात्रै सीमित छैन । ऐनले समाज कल्याण परिषद्ले संघ-संस्थाहरूको विकास, विस्तार र सुदृढीकरणका लागि आवश्यक सहयोग गर्ने,

संघ-संस्थाहरूको लागि सूचना तथा अभिलेख केन्द्रका रूपमा कार्य गर्ने, तालिम दिने, अनुसन्धान गर्ने गराउने, सामाजिक संघ-संस्था र सरकारबीच समन्वय गर्ने गराउने जस्ता कर्तव्य पनि तोकेको छ । तर व्यावहारिक रूपमा भन्ने हो भने यी कुनै पनि काममा हालसम्म परिषद्को उस्तो रुचि देखिएको छैन । संस्थाहरूलाई आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने त परको कुरा उल्टै संस्थाहरूले आबद्धता र नवीकरण शुल्क तथा वैदेशिक सहयोगको परियोजना स्वीकृत गराउँदा अनुगमन र मूल्यांकनका नाममा ठूलो रकम परिषद्लाई बुझाउनु पर्दछ । जसको चर्को आलोचना हुने गरेको छ (हेर्नुहोस्, पेटेसन सन् २०१७ए, सन् २०१७बी; न्यौपाने २०७४) ।

त्यस्तै, सूचना तथा अभिलेखीकरण गर्ने तथा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने गराउने सम्बन्धमा पनि परिषद्ले कुनै भूमिका खेलेको देखिँदैन । परिषदसँग देशभरका संघ-संस्थाको अध्यावधिक विवरण हुन्छ । संस्थाहरूसँग पटकैपिच्छे परिषद्ले विभिन्न विवरण तथा कागजात मागेको हुन्छ तर त्यसको व्यवस्थित अभिलेख राखिएको पाइँदैन । त्यत्रो सामग्री थुपारे बसेको परिषद्ले चाहने हो भने तिनै विवरणका आधारमा सामाजिक क्षेत्रका सम्बन्धमा कति धेरै अनुसन्धान प्रतिवेदनहरू तयार पार्न सकिन्छ तर न त ती बाहिरी अनुसन्धाताको पहुँचमा छन्, न परिषद् आफैँले नै कुनै अध्ययन अनुसन्धान गरेको छ । परिषद्को वेबसाइटमा आबद्ध संस्थाहरूबारे तथ्यांक, स्वीकृति प्राप्त परियोजनाहरूबारे केही सूचना त पाइन्छ तर त्यो पनि समयमै अद्यावधिक गरिएको हुँदैन । आफैँले नगरे पनि अध्ययन अनुसन्धानका लागि परिषद्ले स्रोत उपलब्ध गराउनसक्ने अवस्था भए पनि त्यसतर्फ कदम चालेको देखिँदैन । उसको कर्तव्य अन्तर्गत पर्ने अर्को विषय सामाजिक क्षेत्रमा तालिम दिने काम पनि परिषद्बाट भएको छैन ।

सामाजिक क्षेत्रको समन्वयकारी संस्थाका रूपमा कानूनमा परिकल्पना र अपेक्षा गरिएको निकाय सामाजिक संघ-संस्थाका लागि समन्वयकारीभन्दा पनि नियन्त्रणमुखी बनेको परिषद्ले जारी गरेका निर्देशिकाहरूबाट बुझ्न सकिन्छ । आबद्धता सम्बन्धी निर्देशिकाका मुख्य विषयमा माथि चर्चा भइसक्यो । अब गैससका गतिविधिसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने वैदेशिक सहयोग स्वीकृति सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ र सामाजिक संघ-संस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन निर्देशिका, २०७१ बारे केही चर्चा गरौँ ।

वैदेशिक सहयोग स्वीकृति सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१

समाज कल्याण ऐन, २०४९ ले माथि उल्लेख भए झैं स्वदेशी वा विदेशी कुनै पनि दाताबाट सहायता लिई परियोजना सञ्चालन गर्दा परिषद्को स्वीकृति अनिवार्य भने तापनि व्यवहारमा विदेशी सहायताको सन्दर्भमा मात्र परिषद्को स्वीकृति अनिवार्य गरिएको छ । अर्थात्, स्वदेशी व्यक्ति, संस्था वा सरकारबाट प्राप्त सहयोगका लागि परिषद्को स्वीकृति लिनु पर्दैन । त्यसैले परिषद् (वा राज्य) को उद्देश्य स्वदेशीभन्दा पनि वैदेशिक सहयोगको निगरानी र नियमन गर्नु रहेको देखिन्छ । यो निर्देशिकाले “समाज कल्याण कार्य तथा समाज सेवासँग सम्बन्धित विकास निर्माण जस्ता क्रियाकलापहरूलाई अझ प्रभावकारी, पारदर्शी, जबाफदेही र समाज कल्याण कार्यमा अभिप्रेरित गर्ने र वैदेशिक सहयोग स्वीकृतिको लागि आउने संघ-संस्थाको तथ्यांक अद्यावधिक गरी कार्यक्रमलाई प्रभावकारी, पारदर्शी, जबाफदेही र परिषद्बाट प्रदान गरिने सेवालाई चुस्त बनाउन” भनेर प्रस्तावनामा निर्देशिकाको उद्देश्य खुलाएको छ (समाज कल्याण परिषद् २०७७[२०७१]ख) । तर यसले स्वीकृतिको प्रक्रियामा झन्झट खडा गरी वैदेशिक सहयोगलाई पारदर्शी, जबाफदेही र प्रभावकारी बनाउने नाउँमा कुनै पनि सामाजिक संस्थाले वैध स्रोतबाट सुरक्षित आर्थिक सहायता जुटाएर कार्यक्रम सञ्चालन गर्न पाउने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनद्वारा प्रत्याभूत अधिकार, जुन संघ-संस्था खोल्न पाउने मौलिक हकसँगै जोडिएर आउँछ (आईसीएनएल र वर्ल्ड मुभमेन्ट फर डेमोक्रेसी सन् २०१२), माथि अंकुश लगाउन खोजेको छ ।^{२२}

निर्देशिका अनुसार कुनै पनि सामाजिक संस्थाले वैदेशिक आर्थिक सहयोगका लागि परिषद्बाट पूर्व स्वीकृति लिनुपर्छ । त्यसका लागि परिषद्ले तयार गरेको ढाँचामा विस्तृत परियोजना प्रस्ताव र “आवश्यक कागजात” सहित निवेदन बुझाउनुपर्छ । त्यस्तो निवेदन परियोजना शुरू हुने मितिभन्दा कमिमा ४५ दिन अघि नै बुझाउनुपर्ने भनिएको छ । “निवेदनसाथ प्रक्रिया पुगी प्राप्त भएको कार्यक्रम/परियोजना प्रस्ताव राय सहित स्वीकृतिको लागि सहायक निर्देशकले उप निर्देशक, उप निर्देशकले निर्देशक, निर्देशकले उपसमितिमा पेस गरी उपसमितिको निर्णय पश्चात् परिषद्का सदस्य-सचिवबाट स्वीकृत” हुने उल्लेख छ । यो प्रक्रिया झट्ट हेर्दा सरल देखिए पनि परिषद्बाट एउटा परियोजनाकै लागि स्वीकृति प्राप्त गर्न निकै सकसपूर्ण

^{२२} थप हेर्नुहोस्, www.icnl.org/wp-content/uploads/A.HRC_.23.39_funding_EN.pdf तथा www.ohchr.org/Documents/Issues/FAssociation/GeneralPrinciplesProtectingCivicSpace.pdf ।

हुन्छ । पेस गर्नुपर्ने “आवश्यक कागजात” मा संस्थाको दर्ता र नवीकरण सम्बन्धी सम्पूर्ण प्रमाण-पत्रको प्रतिलिपिदेखि परियोजना सञ्चालन हुने सबै स्थानीय तहबाट “पूर्वसहमति” ल्याउन भनिन्छ । त्यो भनेको यदि कुनै परियोजनाले जति ओटा स्थानीय तह समेट्ने हो त्यति नै ठाउँबाट यो परियोजना सञ्चालन गर्न ठीक छ भन्ने व्यहोराको पत्र जुटाउनु हो । यसको अर्थ कुनै परियोजनाको कार्यक्षेत्र मानौं ५० ओटा जिल्ला/स्थानीय तह हो भने ती सबैबाट त्यस्तो पत्र जुटाउनुपर्ने, जुन एकदमै अव्यावहारिक छ ।

यसै सन्दर्भमा विशेष प्रकृतिका कार्यक्रमहरू, अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण, प्राविधिक क्षेत्रमा सम्बन्धित विषयको केन्द्रीय निकायको सिफारिस पेस गर्नुपर्ने जनाइएको छ । त्यस्तो सिफारिस जुटाउन पनि सामाजिक संस्थाले निकै लामो चरण पार गर्नुपर्दछ (हुमागाईं २०७३) । यी सबै कागजात जुटाइसकेपछि मात्र परिषद्मा निवेदन दर्ता हुन्छ र त्यसपछि परिषद्ले ४५ दिनसम्म लगाइदिन्छ । यसो गर्दा दातृ निकायसँग सम्झौता गरेर कार्यक्रम गर्न सहमत भएको मितिभन्दा परियोजनाको कार्यान्वयन धेरै ढिला भइसक्छ ।^{२३} अझै कुनै पनि स्थानीय तहको पूर्वसहमति वा आवश्यक अन्य सिफारिस प्राप्त गर्न खोज्दा ती तहले आफ्नो कार्यालयमा दर्ता वा सूचीकरण भएका संस्थालाई मात्र त्यस्तो सहमति वा सिफारिस प्रदान गर्ने भन्ने किसिमका प्रावधान सहितका कानून बनाएका प्रसंग माथि नै उल्लेख भइसक्यो । यस्तो अवस्थामा

^{२३} मार्टिन चौतारीको सभाकक्षमा विभिन्न क्षेत्रका नागरिक सरोकारवालाद्वारा असार १५, २०७५ मा आयोजित “नागरिक समाज, गैसस र यीमाथि राज्यको बढ्दो नियन्त्रण” विषयक छलफलका साथै, चौतारीले नै २०७९ र २०८० सालमा काठमाडौं, सुर्खेत, राजविराज र इलाममा आयोजना गरेका कार्यक्रममा उपस्थित विभिन्न संघ-संस्थाका प्रतिनिधिहरूको भोगाइमा आधारित । कहिलेकाहीँ त परिषद्को स्वीकृतिका लागि पहल गर्दा गर्दै परियोजनाको निर्धारित मिति नै गुज्रने स्थिति पनि आउँछ । मार्टिन चौतारीले २०७२-२०७३ सालमा सञ्चालन गर्न खोजेको एउटा अनुसन्धान परियोजना “बोर्डरल्याण्ड्स, ब्रोकर्स एण्ड पिस विल्डिङ इन श्रीलंका एण्ड नेपाल : वार टु पिस ट्रान्जिसन्स भ्यूड फ्रम द मार्जिन्स” को स्वीकृति प्राप्त गर्न झन्डै दुई वर्ष लागेको थियो । जबकि सो परियोजना दुई वर्षमा सम्पन्न नै हुने गरी दातृ संस्थासँग सम्झौता गरिएको थियो भने कार्यान्वयनमा भएको ढिलाइले गर्दा ३७ महिनामा सम्पन्न गरियो । परिषद्बाट स्वीकृति दिन ढिलाइ हुनुको मुख्य कारण नै उसले खोजेको पूर्वसहमति पत्र समयमा उपलब्ध गराउन नसक्नु थियो, जसका लागि लामो समय प्रयत्न गर्दा पनि सम्बन्धित निकाय (तत्कालीन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय) ले पूर्वसहमति पत्र दिने सम्बन्धमा असहयोगी व्यवहार देखाएको थियो ।

वैदेशिक सहयोगको परियोजना कार्यान्वयन गर्न सामाजिक संस्थाहरूका लागि झन् कठिन र जटिल बन्दै गएको छ ।

निर्देशिकामा भएको झन्झटिलो प्रावधानको यो त एउटा उदाहरण मात्र हो । यस बाहेक पनि संस्थालाई वैदेशिक स्रोतमा परियोजना सञ्चालन गर्न निरुत्साहित गराउने अन्य थुप्रै प्रावधान पनि निर्देशिकामा छ, त्यसलाई संशोधनद्वारा अझै कडा पारिएको छ । वास्तवमा कुनै पनि संघ-संस्थाले विदेशी दातृ समुदाय समक्ष आफ्नो योग्यता, क्षमता र “ट्र्याक रेकर्ड” का आधारमा उत्कृष्ट परियोजना प्रस्ताव बुझाएर तथा अनेक चरणका प्रतिस्पर्धा मार्फत छनोट भएर आर्थिक स्रोत प्राप्त गरी विधान बमोजिम सामाजिक गतिविधि गर्न खोजेका हुन्छन् । त्यसरी प्राप्त गरिएको स्रोतमा आधारित भई उद्देश्य बमोजिमका काम शुरु गर्न पूर्वस्वीकृति र अझ अनेक निकायको सिफारिस र पूर्वसहमति अनिवार्य गराउँदा ती “आवश्यक कागजात” जुटाउन सधैं हम्मे पर्छ र दातृ संस्था संगको सम्झौता बमोजिम तोक्रिएको समयभित्र परियोजना सम्पन्न हुन सक्दैन । त्यस्तो ढिलाइले गर्दा स्वीकृति पाउन्जेलमा कतिपय परियोजनाको त औचित्य नै पनि सकिइसकछ ।

स्वीकृतिका लागि आवश्यक कागजात र प्रक्रियाको चेकलिष्ट बनाएर परिषद्ले आफ्नो वेबसाइटमै राखेको छ । त्यस अनुसार कागजात तयार पारेर मात्र एउटा परियोजनाको स्वीकृतिका लागि आउन समाज कल्याण परिषद्ले निर्देशन दिने गरेको छ । उक्त चेकलिष्ट अनुसार झन्डै डेढ दर्जन जति कागजात परिषद्ले सुझाएको ढाँचामा तयार पारिएको परियोजना प्रस्तावसँगै बुझाउनु पर्छ (हेर्नुहोस् तस्बिर ५) । त्यसमा परियोजना कार्यान्वयन हुने स्थानीय तहहरूबाट पूर्वसहमति/सिफारिस जुटाउने सबभन्दा बढी चुनौतीपूर्ण हुने गर्दछ । उदाहरणका लागि काठमाडौं जिल्लामा कार्यान्वयन गरिने कुनै परियोजना छ भने काठमाडौं महानगरपालिकाको पूर्वसहमति आवश्यक पर्छ । महानगरपालिकाले पनि त्यतिकै त्यस्तो सहमति दिँदैन । उसको पनि सहमति दिनको लागि आवश्यक कागजात र संस्थाहरूले पालना गर्नुपर्ने प्रक्रियाको आफ्नै सूची छ । त्यसको लागि पहिले त उक्त संस्था महानगरपालिकाभित्र दर्ता र वार्षिक नवीकरण छ कि छैन हेरिन्छ । त्यो छ भने सम्बन्धित वडाको सिफारिस चाहिन्छ ।

उक्त सिफारिससँगै आवेदन, परियोजना प्रस्ताव, बजेट, संस्था दर्ता भएको नवीकरण सहितको प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि लगायतका आधिकारिक कागजातहरू बुझाएपछि पालिकामा परियोजना प्रस्तावबारे प्रस्तुतीकरण दिनुपर्छ । त्यसपछि

**समाज कल्याण परिषद्मा परियोजना पेशगर्दा संलग्नगर्नुपर्ने कागजातको विवरण
(चेक लिस्ट)**

संस्थाको नाम / ठेगाना .....

संलग्न विवरण	छ	छैन	अगाडि प्राप्त	कैफियत
1= Cover letter on Printed letter Head				
2= परियोजना प्रस्ताव(Website : http://www.swc.org.np/guideline-for-ngo-approval/)				
3= ४० लाखभन्दा बढीको लक्ष्य सहित Log Frame				
4= परियोजना संक्षिप्त विवरण				
5= जि.स.स./ना.पा / गा.पा / सम्बन्धित मन्त्रालय/निकायको सिफारिस/पूर्व सहमति (सिफारिस / सहमति पत्रमा परियोजनाको नाम, बजेट, अवधी र प्रमुख क्रियाकलापहरु खुलाएको हुनुपर्नेछ। बजेटमा सम्बन्धित स्थान (गा.पा, ना.पा, जिल्ला) मा खर्चका लागि छुट्टाइट्टाएको खर्च बजेट राख्ने ।)				
6= दातृ निकायको प्रतिबद्धता/संमति पत्रमा परियोजनाको उद्देश्य, रकम, अवधी सहितवातु संस्था/व्यक्तिको नाम, ठेगानाफोन नं., ई-मेल हुनु पर्ने ।				

अन्य संस्थागत विवरण

7= दत्त प्रमाणपत्रको प्रतिलिपी, नवीकरण				
8= स.क.प.आबद्धता प्रमाण पत्रको प्रतिलिपी				
9= स्थायी लेखा नं. र Tax Clearance को प्रमाणपत्र प्रतिलिपी				
10= लेखा परीक्षण प्रतिवेदन				
11= प्रगत प्रतिवेदन / स्वीकृत परियोजनाको कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन वा सारास				
12= अन्तिम निर्वाचनको माइन्टको प्रति (वर्तमान कार्यसमितिको नाम र समयावधी सहित)				
13= स्वीकृत परियोजनाहरुको अनुगमन मूल्यांकन भएको विवरण				
14= स्वीकृत परियोजनाको अनुगमन मूल्यांकन प्रतिवेदन सारास/मुक्राव कार्यान्वयन				
15= वैदेशिक सहयोग नियमित स्वीकृति लिई परिचालन गरेको				
16= परियोजना संचालन सम्बन्धमा कार्यसमितिबाट भएको निर्णय माइन्ट				
17= मौखिक सम्परिक्षणको विवरण				
18= संस्थाको आर्थिक प्रशासनिक विनियमाली बनाएको (जानकारीका लागि)				
19= संस्थाको पदाधीकारी कर्मचारी हुनहुने व्यवस्थाको पालना				
20= परियोजना प्रस्ताव अन्तर्गत				
• ४/४ महिनाको आय/व्यय, सा.ले.प., प्र.प्रतिवेदन र नवीकरण पेश गर्ने सम्बन्धि व्यवस्था ।				
• अनुगमन / मूल्याङ्कन सम्बन्धि व्यवस्था तथा रकम विनियोजन				
• बजेटमा सफ्टवेयर हार्डवेयरको रैसयो : ४० : ६० मिलाउनुपर्ने				
• सफ्टवेयर प्रकृतिका परियोजनाका लागि सम्बन्धित निकायको सिफारिस				
• आ.व. र जिल्ला अनुसारको विस्तृत बजेट विवरण Administrative cost - २० अधिकतम				
• परियोजनाको Sector र Sub-sector एकीन गरिएको				
• परियोजना अन्तर्गत खरिद गर्ने सामग्रीको विवरण /पुट्टयाई/कारण (खरिद गरिने सामग्रीबाट कार्यक्रममा पर्ने प्रभाव/कार्यान्वयन प्रकृया उल्लेख गर्ने ।)				

अन्य परियोजनाको हकमा

1= बालगृहको हकमा (४% अक्षयकोषको व्यवस्था, बालवालिाकाको विवरण, गृहसम्म पुग्ने नक्सा, गृहको फोटो, जिल्ला बालकल्याण कार्यलयको सहमति.)				
2= निर्माणको हकमा (स्वीकृत नक्सा, स्टीमेट, सम्बन्धित निकायको स्वीकृतिपत्र, निर्माण स्थलको किता खुल्ने लालपुर्जाको प्रतिलिपी)				
3= जग्गा/भवनखरिदको हकमा (संमति, नक्सा, लालपुर्जा) : पुर्जा तथा भवन संस्थाको नाममा हुनुपर्ने				
4= विद्यालय/बस्पातालको हकमा (स्वीकृति/सहमति)				

नोट : परिषदबाट परियोजना स्वीकृत भएपछि, परियोजनाको सामाजिक लेखापरीक्षण सार्वजनिकरण गर्ने कार्य वा जानकारी विधि निकायमा पठाउँदा वा परियोजना कार्यक्रम स्थलमा राखिने होर्डिङ बोर्डमा परियोजना विवरण उल्लेख गर्दा परिषदको स्वीकृति मिति र सम्मतिताको अर्था उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

संस्थाबाट पेश गर्नेको नाम,पद र सही

रूजू गर्ने

तस्बिर ५ : समाज कल्याण परिषद्मा परियोजना पेश गर्दा संलग्न गर्नुपर्ने कागजातको विवरण (स्रोत : समाज कल्याण परिषद्को वेबसाइट) ।

महानगरपालिका र सम्बन्धित संस्थाबीच परियोजना निश्चित ढाँचाको सहमतिपत्रमा हस्ताक्षर हुन्छ । सो को साथमा महानगरपालिकाले समाज कल्याण परिषद्लाई आवश्यक सिफारिस गरिदिन्छ । महानगरपालिकासँग गरिने सहमतिपत्रमा शर्तहरू पनि तोकिएको हुन्छ (हेर्नुहोस् बक्स २) । ती शर्तहरू हेर्दा कुनै पनि संस्थाको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई त्यसले स्वीकार गर्दैन । अर्थात्, समन्वयका नाउँमा परियोजना कार्यान्वयनका क्रममा महानगरपालिकाले हस्तक्षेप र निर्देशन गर्ने गरी सहमति गर्न लगाइएको हुन्छ । यी शर्तहरू व्यवहारमा भने अहिलेसम्म हुबहु कार्यान्वयन हुने गरेका छैनन् । यदि त्यसरी कार्यान्वयन हुने हो भने संस्थाले देखेको प्राथमिकता र आवश्यकताका आधारमा नभई महानगरपालिकाका कर्मचारीहरूको आदेश र निर्देशनका आधारमा परियोजना अगाडि बढाउनुपर्ने अवस्था आउन सक्छ ।

बक्स २ : साझेदार संस्थाले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरू

- कार्यक्रम स्वीकृत भएपछि प्रत्येक बार्षिक योजना सञ्चालन गर्नुपूर्व नै काठमाडौं महानगरपालिकाको कार्यालयमा पेश गर्नु पर्ने ।
- अर्ध वार्षिक/बार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने ।
- काठमाडौं महानगरपालिकाको समन्वयमा अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणका लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- स्थानीय सरकार सन्चालन ऐन, २०७४ अनुसार काठमाडौं महानगरपालिकाको समन्वयमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- परियोजनालाई आवश्यक सल्लाह सुझाव तथा निर्देशन दिन सल्लाहकार समिति काठमाडौं महानगरपालिकाले गठन गर्नेछ सोको निर्देशन पालना गर्नुपर्ने छ ।
- यस सहमतिमा उल्लेख भएका बिषयहरू श्री.....
..... ले पुर्णरूपमा पालना गर्नु पर्नेछ । सो नगरेमा काठमाडौं महानगरपालिकाले यो सहमति रद्द गरी कानून बमोजिम कारबाही अधि बढाउने छ । साथै यसै बिषयमा पुनः सहमति तथा स्वीकृती दिईने छैन । यस सल्लाहकार समितिले आवश्यकता अनुसार अनुगमन गर्नुका साथै आवश्यकता अनुसार वा कम्तीमा ६/६ महिनामा यस समितिको बैठक वस्ने व्यवस्था साझेदार संस्थाले काठमाडौं महानगरपालिकासँग समन्वय गरी गर्नुपर्नेछ ।

समाज कल्याण परिषद्संग कार्यक्रम सम्झौता भएपछि सम्झौताको प्रति काठमाडौं महानगरपालिका र सरोकारवाला निकायमा उपलब्ध गराउने र काठमाडौं महानगरपालिकाको संयोजकत्वमा नियमित अनुगमन तथा समन्वयात्मक कार्य सञ्चालन तथा आवश्यक कार्यक्रमहरू काठमाडौं महानगरपालिकाको बार्षिक योजनामा समाविष्ट गर्ने गरी काठमाडौं महानगरपालिका र .....
.....गै.स.स. बीच यो प्रारम्भिक सहमति भएको छ ।

स्रोत : काठमाडौं महानगरपालिका ।

नोट : मूल पाठबाट हुबहु सारिएकोले हिज्जे वा भाषिक त्रुटि जस्ताको त्यस्तै छोडिएको छ ।

एउटा पालिकाबाट लिनुपर्ने सिफारिसको उदाहरण मात्र हो यो । यदि कुनै संस्थाले मानौं यस्ता ५० ओटा पालिकामा कार्यक्रम लागू गर्ने हो भने सबै तिरको यस्तै गरी सिफारिस जुटाउनुपर्ने बाध्यता समाज कल्याण परिषद्को निर्देशिकाले गराएको छ जुन अत्यन्तै झन्झटिलो र अव्यावहारिक छ । इन्सेकका महासचिव नितम शेखर अधिकारी भन्छन् :

कुनै राष्ट्रिय स्तरको एनजीओ छ भने त्यसले राष्ट्रका विभिन्न क्षेत्रमा गएर काम गर्नुपर्ने हुन्छ । पालिकाहरूमा र प्रदेशहरूमा भएका नियमनकारी व्यवस्थाले निकै अप्ठ्याराहरू भोग्नुपरेको छ । समाज कल्याण परिषद्को परियोजना सम्झौताको लागि पालिकाहरूको पूर्वसहमति आवश्यक छ । देशभर काम गर्ने संस्थाले त ७५३ ओटा पालिकाको स्वीकृति ल्याउनुपर्ने भो । अनि स्वीकृति दिने काममा पनि उहाँहरूले तोकेको भन्दा डेढा समय त जहिल्यै लाग्छ कहिलेकाहीं दुई गुणा समय पनि लाग्छ ।^{२४}

माथि भनिए झैं व्यावहारिक रूपमा त्यसरी सबै ठाउँबाट पूर्वसहमति ल्याउन सम्भव हुने हुँदैन । त्यसो भएपछि संस्थाहरूले पनि केही ठाउँको सहमति ल्याई परिषद्का कर्मचारीहरूलाई “कन्भिन्स” गरेर परियोजना स्वीकृति प्रक्रियामा जानुपर्ने अवस्था

^{२४} मार्टिन चौतारीद्वारा असार १३, २०८० मा काठमाडौंमा आयोजित “सामाजिक संस्था सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र आर्थिक पक्ष” विषयक कार्यशालामा व्यक्त विचार ।

छ । यसले वैदेशिक सहयोगको स्वीकृतिका नाउँमा कर्मचारीहरूलाई मनोमानी गर्ने ठाउँ दिएको छ ।

अर्कोतिर, स्वीकृति लगायत अन्य सरकारी प्रक्रियाहरू झन्झटिलो र जटिल बनाउँदा संस्थाको परिश्रम र समय परियोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा भन्दा पनि यस्ता प्रक्रियाहरूमा खर्च हुन्छ । ललितपुरमा अवस्थित एक संस्थाका कार्यकारी निर्देशकको गुनासो छ, “मुलुकको कति ओटा निकायमा हामीले स्वीकृति लिनुपर्ने अनुगमन गराउनुपर्ने ? हाम्रो मुख्य काम छोडेर समाज कल्याण परिषद्, नगरपालिकामा स्वीकृतिका लागि धाउन एउटा मान्छे खटाउनुपर्छ । केही गरी ढिला भयो भने त्यसको पेनाल्टी तिर्नुपर्ने हुन्छ र संस्थाको रेपुटेसन पनि खराब हुन्छ ।”^{२५}

टाढाका जिल्लाहरूबाट परियोजना स्वीकृतिका लागि काठमाडौँसम्म धाउनुपर्ने संस्थाका लागि अवस्था झन् चुनौतीपूर्ण छ । एकै पटकमा काम हुँदैन । स्वीकृतिका लागि परिषद्मा निवेदन लिएर जाँदा घरी यो डकुमेन्ट पुगेन, घरी त्यो डकुमेन्ट पुगेन भन्दै फर्काइन्छ । इलामस्थित एक गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि भन्छन्, “समाजकल्याण परिषद् त हाम्रो अभिभावक संस्था हो । नागरिक संस्था आफैँले पैसा खोजेर ल्याउँछन् । परिषद्ले सहयोग गर्नुपर्नेमा कहाँ अवरोध गर्न सकिन्छ भनेर हेर्ने गर्छ । उसको हातमा कलम छ, उसले रातो मसीले [फाइलमा] अपमानपूर्ण तरिकाले कोर्दिन्छ । यसले हामीलाई हेरेसमेन्ट गराउँछ ।”^{२६}

इलामका ती गैसस प्रतिनिधिले भने झैं परिषद्ले सानोतिनो बहाना बनाएर पनि स्वीकृतिका लागि पेश गर्न खोजिएको निवेदन दर्ता नगरी फर्काइदिन्छ । अनेकथरी कागजात जुटाउनुपर्ने झन्झट त छँदैछ, परियोजना प्रस्तावको ढाँचामा राखिनुपर्ने सानातिना विवरण थोरै फरक परेमा वा उल्लेख नभएमा पनि पटक-पटक फाइल फर्काएर अनावश्यक हैरानी दिने काम परिषद्बाट हुने गरेको अनुभव संस्थाहरूको छ ।^{२७} गैसस महासंघ इलामका उपाध्यक्ष भन्छन्, “हामीलाई तनाव हुन्छ । त्यहाँ

^{२५} मार्टिन चौतारीद्वारा असार १३, २०८० मा काठमाडौँमा आयोजित “सामाजिक संस्था सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र आर्थिक पक्ष” विषयक कार्यशालामा व्यक्त ।

^{२६} मार्टिन चौतारीद्वारा भदौ २९, २०८० मा इलाम जिल्लाको सदरमुकाम इलाम बजारमा आयोजित “संघीय व्यवस्थामा गैरसरकारी संघ-संस्था : सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पक्ष” विषयक अन्तर्क्रियामा व्यक्त विचार ।

^{२७} मार्टिन चौतारी लगायत अन्य संघ-संस्थाहरूले आयोजना गरेका कार्यक्रमहरूमा प्रायः सहभागीहरूले यो विषय उठाउने गरेका छन् । हरेक जसो परियोजनाको स्वीकृतिका लागि निवेदन दिने क्रममा यस्तो हैरानी खेप्नु परेको मार्टिन चौतारीको आफ्नै पनि अनुभव छ ।

जान नपरेहुन्थ्यो भन्ने लाग्छ ।” स्वीकृतिका लागि लामो समय लगाइदिने गरेको भन्दै उनी थप्छन्, “आठ-दस महिनाको परियोजना हुन्छ । त्यो स्वीकृति लिनै तीन-चार महिना लाग्ने गर्छ ।”^{२८}

संघ-संस्थालाई वैदेशिक सहयोग लिएको निहुँमा आफ्नो कार्यक्रम सञ्चालन गर्न पूर्वस्वीकृति लिनुपर्ने वा अझै उद्देश्य अनुरूपका क्रियाकलाप गर्न सम्बन्धित स्थानीय तहबाट पूर्वसहमति वा सिफारिस लिनुपर्ने प्रावधान झन्झटिलो मात्र होइन आफैमा गैरलोकतान्त्रिक र संगठन स्वतन्त्रताको मर्म विपरीत समेत छ । कुनै संस्थाले कुनै किसिमको गैरकानूनी वा अवाञ्छित गतिविधि गर्‍यो भने त्यसलाई रोक्न वा दण्डित गर्न कैयौँ ऐन नियम प्रचलनमा छँदैछन् । उदाहरणका लागि, स्वदेशमा विदेशी मुद्राको प्राप्तिलाई नियमन गर्न उसै पनि अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय कारोबारलाई नियमन गर्ने तथा वित्तीय कसुर सम्बन्धी कानून/नियम नै प्रचलनमा छँदैछ । साथै, संविधानले निषेध गरेका, जस्तै : राष्ट्रको सार्वभौमसत्ता र भौगोलिक अखण्डतामा आँच पुऱ्याउने, सामाजिक सद्भाव विथोल्ने जस्ता गतिविधि गरे सम्बन्धित संस्था खारेज नै गर्नसक्ने संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था विद्यमान छ । तर, कार्यक्रम शुरू गर्नु अगावै स्वीकृति अनिवार्य गर्नु भनेको संस्थाको गतिविधिमा अंकुश लगाउनु हो ।

एक हिसाबले भन्ने हो भने नेपाली प्रेस, राजनीतिक दल र गैसस जस्ता नागरिक संस्थाहरू संगठित हुन पाउने तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न पाउने उही संवैधानिक मौलिक हकद्वारा स्थापित भएका हुन् । कुनै सामाजिक संस्थाले कुनै जिल्लामा अनुसन्धान गर्छु, छलफल वा सभा सम्मेलन गर्छु भन्थो भने समाज कल्याण परिषद्को निर्देशिकाले सम्बन्धित निकायबाट पूर्वसहमति लिनुपर्छ भन्छ । तर कुनै मिडिया वा राजनीतिक दलले सोही ठाउँमा कुनै विषयमा रिपोर्टिङ गर्न, बहस चलाउन वा आमसभा गर्न प्रेस काउन्सिल वा निर्वाचन आयोगबाट होस् अथवा सम्बन्धित स्थानीय प्रशासनबाट पूर्वसहमति वा स्वीकृति लिनु पर्दैन । त्यसैले जसरी ती दुई थरी संस्थाहरूले आफ्ना गतिविधि स्वतन्त्रतापूर्वक सञ्चालन गर्न पाउँछन्, सामाजिक संस्था/गैससले पनि पाउनु पर्नेमा कुनै द्विविधा हुन सक्दैन । यसै सन्दर्भमा पराजुली, भण्डारी र वन्त (२०७३) प्रश्न गर्छन्, “के प्रचण्ड, या शेरबहादुर देउवा या केपी ओलीलाई पोखरामा या झापामा कार्यकर्ता भेटघाट या भाषणभूषणका

^{२८} मार्टिन चौतारीद्वारा भदौ २९, २०८० मा इलाम जिल्लाको सदरमुकाम इलाम बजारमा आयोजित “संघीय व्यवस्थामा गैरसरकारी संघ-संस्था : सञ्चालन र व्यवस्थापनका विविध पक्ष” विषयक अन्तर्क्रियामा व्यक्त विचार ।

कार्यक्रम गर्नका लागि कुनै कर्मचारीको पूर्वस्वीकृति लिनुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था मान्य छ ? छैन भने सामाजिक संघ-संस्थामा यो पञ्चायतकालीन व्यवस्था किन थोपरिएको हो ? के यो मुलुकमा राजनीतिक दललाई मात्र स्वतन्त्रता भए पुग्छ, कि अन्य नागरिकले पनि संगठित भएर आफ्ना रुचिका विषय र क्षेत्रमा कार्य गर्न पाउँछन् ?” तर, सामाजिक संस्थाको सवालमा राज्यले किन विभेदकारी नीति अवलम्बन गरिरहेको छ भन्ने प्रश्नको चित्तबुझ्दो जबाफ कसैसँग छैन । सामाजिक संस्थालाई नियन्त्रण गर्ने मनसाय त्याग्ने हो भने कुनै संस्थाले प्राप्त गर्ने स्रोतको परिचालनबाट गरिने कार्यबारे पारदर्शी ढंगले परिषद्लाई जानकारी मात्र गराए पनि पुग्नपर्ने हो । उद्देश्य अनुरूपका गतिविधि भए नभएको बारे परिषद्ले स्वतन्त्र रूपले अनुगमन गरे भइहाल्थ्यो ।

सामाजिक संघ-संस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन निर्देशिका,

२०७१

नियामक निकायको रूपमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन गर्ने “दायित्व” पनि कानूनले परिषद्लाई सुम्पेको छ । परिषद्मा आबद्ध भई विदेशी सहयोगका परियोजना सञ्चालन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय गैससका हरेक परियोजनाको छुट्टाछुट्टै अनुगमन तथा मूल्यांकन गराउनु पर्दछ । यसका लागि परिषद्ले परियोजनाको अनुगमन तथा मूल्यांकन सम्बन्धी निर्देशिका बनाएको छ (हेर्नुहोस्, तस्बिर ६) । परियोजनाको बजेटका आधारमा अनुगमन तथा मूल्यांकनको विधि तथा लागत केही घटीबढी छ । स्वदेशी संघ-संस्थाको सन्दर्भमा तीन वर्षसम्म अवधिको परियोजनाको लागि एकपटक अन्तिम मूल्यांकन र सोभन्दा बढी अवधिको परियोजनाका लागि मध्यावधि तथा अन्तिम गरी दुई पटक अनुगमन मूल्यांकन गरिने व्यवस्था छ (समाज कल्याण परिषद् २०७७[२०७१]ग) ।

आफ्नो कार्यक्रम/परियोजनाको सहजीकरण, अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्न परिषद्लाई त्यस बापतको शुल्कका साथै स्थलगत निरीक्षणका क्रममा लाग्ने सम्पूर्ण खर्च सामाजिक संस्था स्वयंको बजेटबाट बेहोर्नुपर्छ । परियोजना स्वीकृत भएसँगै अग्रिम रूपमा बुझाउनुपर्ने शुल्कको दर परियोजनाको बजेट अनुसार निर्धारण गरिएको छ । निर्देशिकाको संशोधनसँगै शुल्क पनि बढाउँदै लगिएको छ । वि.सं. २०७७ मा गरिएको निर्देशिकाको चौथो संशोधन अनुसार अनुगमन तथा मूल्यांकन टोलीको पारिश्रमिक कम्तिमा रु. पाँच हजार (परियोजना लागत रु. १० लाखसम्म भएमा) देखि

सामाजिक संघसंस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन निर्देशिका

२०७१

(चौथोसंशोधन सहित)

समाज कल्याण परिषद्
लैनचौर, काठमाडौं ।

(परिषद्बाट चौथो संशोधन गरिएको मिति: २०७१।३।१)

सामाजिक संघसंस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन निर्देशिका २०७१

(चौथो संशोधन सहित)

०

तस्बिर ६ : समाज कल्याण परिषद्द्वारा जारी सामाजिक संघ-संस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन निर्देशिका, २०७१ ।

रु. पाँच लाख (रु. ५० करोडभन्दा माथि परियोजना लागत भएमा) सम्म तोकिएको छ । यस बाहेक परियोजनाले समेट्ने क्षेत्र/जिल्लामध्ये अनुगमन तथा मूल्यांकनका लागि छानिएको स्थानमा अनुगमन तथा मूल्यांकन टोली स्थलगत भ्रमणमा गएका बेलाको खानेबस्ने, यातायात एवं स्टेशनरी बापतको खर्च पनि संस्थाले नै बेहोर्नु पर्दछ । रु. २० लाखसम्म परियोजना लागत भएको परियोजनाको अनुगमन तथा मूल्यांकनका लागि स्थलगत निरीक्षण नगरी टेबल अनुगमन गरिने भन्ने व्यवस्था छ (हेर्नुहोस्, समाज कल्याण परिषद् २०७७[२०७१]ग : अनुसूची ८) ।

दाताबाट बल्लतल्ल सहयोग जुटाएर सामाजिक कार्य गर्ने संस्थाका लागि आफ्नै बजेटबाट कटौती गरेर परिषद्लाई अनुगमन तथा मूल्यांकनका लागि पारिश्रमिक तथा अन्य खर्च उपलब्ध गराउनुपर्ने प्रावधानले संस्थालाई अनावश्यक आर्थिक भार बोकाएको छ । ललितपुरस्थित एक संस्थाका कार्यकारी निर्देशक भन्छन्, “संस्थाले ल्याएको पैसाबाट समाज कल्याण परिषद्लाई तिर्नुपर्ने हुन्छ । डोनरले यदि त्यसका लागि दिएन भने आफ्नो कोर फन्ड नहुने संस्थाले त्यो पैसा कसरी तिर्ने ? अर्कोतिर थोरै पैसा ल्याएर काम गर्ने संस्थाले आफूले प्रस्ताव गरेको काम गर्ने कि समाज कल्याण परिषद्, नगरपालिकामा तिर्ने ?”^{२९}

अनुगमन तथा मूल्यांकन बापतको शुल्क २०७७ अधिसम्म परिषद्ले परियोजना समाप्त हुने बेलामा अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्नुअघिमात्र लिने गर्दथ्यो । तर २०७७ मा वैदेशिक सहयोग स्वीकृति सम्बन्धी निर्देशिकाको चौथो संशोधन गर्दा परियोजनाको स्वीकृतिसँगै सो रकम अग्रिम रूपमा नै बुझाउनु पर्ने प्रावधान ल्याइएको छ । अनुगमन तथा मूल्यांकन बापतको रकम अग्रिम रूपमै लिने तर अनुगमन तथा मूल्यांकन भने समयमा नगरिदिने हुँदा आफूहरूलाई संस्था नवीकरण गर्न समस्या हुने गरेको गैससका प्रतिनिधिहरूको गुनासो छ । निवेदन दिएर पनि समयमा अनुगमन तथा मूल्यांकन नगरेका कारण नवीकरण नरोकियोस् भनेर सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई नवीकरण गरिदिन परिषद्ले सिफारिस गर्ने गरेको त छ तर फेरि त्यस्तो सिफारिस पाउन पनि काठमाडौँ नै धाउनुपर्ने हुनाले बाहिरका संस्थाहरूलाई यसमा पनि समस्या छ ।

परिषद्ले संस्थाहरूबाट रकम लिएर सोही संस्थाकै अनुगमन/मूल्यांकन गर्ने विषय सदाचार एवं नैतिकताको प्रश्न पनि हो यो । पहिलो त, जुन संस्थाको

^{२९} मार्टिन चौतारीद्वारा असार १३, २०८० मा काठमाडौँमा आयोजित “सामाजिक संस्था सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र आर्थिक पक्ष” विषयक कार्यशालामा केही सहभागीद्वारा व्यक्त भनाइ ।

कार्यक्रम अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने हो उसैबाट पारिश्रमिक एवं सेवा सुविधा लिएर गरिने मूल्यांकन कति निष्पक्ष हुन सक्ला ? के संस्थाले दिने/दिन नसक्ने सेवा सुविधाको प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनमा नपर्ला ? पारिश्रमिक निर्देशिकाको व्यवस्था अनुसार संस्थाले उपलब्ध गराउने रकमको ठूलो हिस्सा अनुगमन तथा मूल्यांकन टोलीका सदस्यहरूकै खल्तीमा जान्छ । टोली सदस्यको छनोटमा परियोजनाको आकार अनुसार स्वतन्त्र विज्ञका साथै परिषद् एवं सम्बन्धित सरकारी निकायका कर्मचारीको रोष्टर बनाई त्यसबाट छनोट गरिने र कम्तिमा एक जना परिषद्कै कर्मचारी राख्ने गरिन्छ । परिषद्का कर्मचारीले दोहोरो पारिश्रमिक पाउने गरी भइरहेको यो अभ्यासलाई नागरिक समाजका अगुवा तारानाथ दाहाल सुशासनका दृष्टिले “अर्को किसिमको भ्रष्टाचार” को संज्ञा दिन्छन् ।^{३०} त्यस्तै, अनुगमन तथा मूल्यांकन शुल्कका नाउँमा सरकारी निकायलाई बुझाउनुपर्ने गरी गैससको बजेटमा रकम विनियोजन गर्नुपर्ने प्रावधानलाई गोगो फाउण्डेशनको एक प्रतिवेदनमा “अलोकतान्त्रिक तथा अनुचित” भनिएको छ (खड्का र पोखरेल २०७४ : ४१) ।

अनुगमन तथा मूल्यांकनको विधि र प्रक्रिया हेर्दा त्यसबाट संस्थालाई आगामी दिनमा गुणस्तर सुधारेर लैजान मार्गनिर्देश गर्नेभन्दा पनि केवल औपचारिकता निभाउन गरिन्छन् । कार्यक्रमको गुणस्तरमा भन्दा प्रक्रियातिर मात्र ध्यान दिइन्छ । संस्थाले काम गर्ने सिलसिलामा के हासिल गर्‍यो, सम्बन्धित क्षेत्र र लाभग्राहीलाई त्यो कति महत्त्वको थियो, सम्पन्न कार्यको गुणस्तर कस्तो थियो, इत्यादि पक्षलाई प्रायः बेवास्ता गरिन्छ । बरु सरकारी निकायसँग के-कस्तो समन्वय गर्‍यो वा गरेन, हिसाब किताबको लेखा राख्ने विधि र प्रक्रिया कस्तो थियो, सफ्टवेयरमा मात्र लगानी गर्‍यो कि हार्डवेयरमा पनि गर्‍यो, प्रशासनिक र कार्यक्रम खर्चको अनुपात के रह्यो, आदिमा नै मूल्यांकनकर्ताको मुख्य ध्यान हुन्छ । यस्तो गर्नुको कारण, मूल्यांकन टोली परियोजनाको गहिराइमा गएर मूल्यांकन गर्नेभन्दा पनि सबैलाई उही प्रश्न सोधेर उही ढाँचाको प्रतिवेदन बुझाउने हुन्छ । एक त मूल्यांकन गरेर प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिसक्ने अवधि नै एक महिनाको हुन्छ भने टोलीमा सम्मिलित

^{३०} दाहालसँग असार ११, २०७७ मा गरिएको कुराकानी । यसै सन्दर्भमा (अ)गैससहरूबाट कार्यक्रम सम्झौता, अनुगमन तथा मूल्यांकन र अन्य विभिन्न नाउँमा परिषद्दे अथाह रकम उठाइरहेको र सामाजिक संस्थाको प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने परिषद् तिनको स्रोतमाथि आँखा गाडेर अपारदर्शी तरिकाले आफ्नै कल्याणतर्फ लागेको भन्ने आलोचनाले राष्ट्रिय मात्र होइन अन्तर्राष्ट्रिय मिडियामा समेत ठाउँ पाएको छ । यसका लागि हेर्नुहोस्, पेटिसन् (सन् २०१७ए, सन् २०१७बी); न्यौपाने (२०७४) ।

सदस्यहरू सम्बन्धित विषय/क्षेत्रमा कति विज्ञ वा अनुभवी छन् भन्ने पनि खासै हेरिएको देखिँदैन ।

यसै सन्दर्भमा एउटा अनुसन्धानमुखी संस्थाको अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्न परिषद् उपयुक्त निकाय हो कि होइन भन्ने अर्को टड्कारो प्रश्न छ । अनुसन्धानमुखी संस्थाको मूल्यांकन गर्ने जनशक्ति परिषदसँग नहुँदा उसले गर्ने अनुगमन तथा मूल्यांकनको विधि र प्रक्रियामा संगति मिलेको पाइँदैन । उदाहरणका लागि कुनै संस्थाको अनुसन्धान परियोजनाबाट कतिले फाइदा लिए, परियोजनाबाट के प्रतिफल पाइयो, हार्डवेयर र सफ्टवेयरमा के कति खर्च गरियो भन्ने मूल्यांकनका मापदण्ड अनुसन्धानमुखी संस्थाको लागि अनावश्यक र हास्यास्पद छन् । एउटा अनुसन्धानबाट कति जनताले लाभ लिए भन्ने ठम्याउन कति सम्भव होला ? भर्खर सम्पन्न गरिएको अनुसन्धानले यस्तो प्रभाव पारेको छ भन्नु नै आफैमा झुटो दाबी हो । प्राज्ञिक अनुसन्धानको प्रभाव देखिन त वर्षौं वा दशकौं पनि लाग्न सक्छ । त्यस्तै, यदि परियोजनाको उद्देश्य नै अनुसन्धान गर्ने हो भनेपछि त्यहाँ कुनै वस्तु वितरण गर्ने तथा संरचना निर्माण गर्ने परियोजनामा जस्तो “हार्डवेयर” तर्फ भएका गतिविधि वा खर्च कसरी देखाउने ? यस्ता सवाललाई परिषद्को अनुगमन तथा मूल्यांकन ढाँचाले सम्बोधन गर्दैन ।^{३१}

यसो हुनुमा परिषद्को सम्बन्धित पक्षबारे ज्ञान तथा अनुभवको कमी मात्रै कारण होइन, परिषद्को व्यापक कार्यक्षेत्र तथा यसमा आबद्ध संघ-संस्थाको संख्याका कारण पनि प्रभावकारी ढंगले काम गर्न यो निकायबाट सम्भव देखिँदैन । केन्द्रमा स्थापित र सीमित जनशक्ति भएको एउटा कार्यालयले देशभरका हजारौं संघ-संस्थाको कार्यक्रम अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने काम आफैमा निकै चुनौतीपूर्ण छ । यिनै कारणले गर्दा देशमा भएका समग्र स्वतन्त्र अनुसन्धानमूलक/प्राज्ञिक संस्थाहरूको नियमन, विकास र प्रवर्द्धनको लागि छुट्टै नियामक निकायको आवश्यकता सरोकारवालाहरूले आँल्याएका छन् । तर यसतर्फ राज्यले गम्भीर चासो देखाएको छैन (पराजुली र अरू २०७३) ।^{३२}

^{३१} अनुसन्धान, तालिम, पैरवी जस्ता कार्य गर्ने संस्थाहरूको सन्दर्भमा “हार्डवेयर” को नियम लागू हुँदैन भनी २०७७ सालमा संशोधित निर्देशिकामा भनिए तापनि अनुगमन मूल्यांकनमा खटिने समाज कल्याण परिषदकै कर्मचारीहरूलाई बुझाउन अनुसन्धानमुखी संस्थाहरूलाई धौ-धौ परेको छ ।

^{३२} पछिल्लो पटक नेपालमा सामाजिक वञ्चितकरण र समावेशीकरणका पक्षबारे वैज्ञानिक अनुसन्धानलाई प्रवर्द्धन गर्न सन् २००५ (वि.सं. २०६२ तिर) मा नेपाल सरकार र नेपालस्थित नर्वेली

विदेशी आर्थिक स्रोतमा निर्भर संस्थाले आफ्ना गतिविधि सञ्चालन गर्दा त्यसलाई नियमन गर्नमा नै परिषद्को मुख्य ध्यान हुने गरेको छ । संस्थाहरूले पनि परिषद्ले थोपरिदिएको अनेकौं झमेला बेहोर्नु परेको छ । सहजकर्ताको भूमिका दिइएको परिषद्बाट सामाजिक संघ-संस्थाको उन्नतिका लागि कुनै काम नहुने तर संस्थाको कार्यक्रम सञ्चालनमा अनावश्यक झन्झट थप्दै जाने र संस्थाको स्रोतमाथि “भाग खोज्ने” प्रवृत्ति विरुद्ध पछिल्लो समय तीव्र आलोचना सहित बहस हुन थालेका छन् (पेटिसन सन् २०१७ए, सन् २०१७बी; हुमागाईं २०७३; न्यौपाने २०७४; प्याकुरेल २०७४; भण्डारी २०७५; श्रेष्ठ सन् २०१९) । यी आलोचनाप्रति परिषद्लाई हतियारका रूपमा प्रयोग गरिरहेको राज्यले चासो देखाएको छैन । साथै, सामाजिक संस्था सम्बन्धी विद्यमान ऐनले गरेको व्यवस्थाभन्दा पनि अघि बढेर संघ-संस्थालाई नियन्त्रण गर्ने गरी “स्वेच्छाचारी रूपमा निर्देशिकाहरू जारी गरेको” भन्ने कोणबाट पनि परिषद् आलोचित छ (खड्का र पोखरेल २०७४ : ४१) ।

माथि वर्णन गरिएका दुई निर्देशिका नै गैससलाई नियन्त्रण गर्न लागि समाज कल्याण परिषद्ले चलाउने गरेका मुख्य नीतिगत हतियार हुन् । संस्थालाई कुनै वैदेशिक दातृ संस्थाबाट सहयोग प्राप्त हुन नै धेरै चरणको छनोट प्रक्रिया पार गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसरी बल्ल प्राप्त गरेको वैदेशिक सहयोग परिषद्बाट स्वीकृत गराउनका लागि बेहोर्नुपर्ने झन्झट र लाग्ने समयको कुनै सीमा नहुँदा गैससहरूले हैरानी बेहोर्नुपरेको छ । परिषद्को स्वीकृतिका लागि पालिका र पालिकाको पनि वडा तहमा गएर सहमति र सिफारिस जुटाउनुपर्ने हुन्छ ।

परिषद् लगायत अन्य सरकारी निकाय खास गरी त्यहाँको कर्मचारीतन्त्रले संघ-संस्थाले नेपाली समाजमा गरेका योगदानको कदर गर्दै तिनका क्रियाकलापमा सहयोग र सहजीकरण गर्नुपर्नेमा उल्टो अल्झनहरू खडा गरेर निरुत्साहित गराउने प्रवृत्तिको विरोध हुँदै आए पनि कर्मचारीतन्त्रको त्यो प्रवृत्ति रोकिएको छैन । मिडिया एड्भोकेसी ग्रुपकी अध्यक्ष बबिता बस्नेत भन्छिन्, “हामी सबैको समस्या [सरकारी निकायका] कर्मचारीले बुझेका छैनन् । उनीहरूलाई समाज कल्याण परिषद्ले छलफल शृंखला चलाएर बुझाइदिनुपर्‍यो । हामीले कसरी पैसा ल्याउँछौं भन्ने

राजदूतावासबीच समझदारी भई डच सहयोग नियोग (एसएनभी) को व्यवस्थापनमा कार्यान्वयनमा आएको सामाजिक समावेशीकरण अनुसन्धान कोष (सिर्फ) ले सन् २००७ (वि.सं. २०६४ तिर) देखि नै समाज विज्ञान अनुसन्धानलाई हेर्ने नियामक निकाय स्थापनार्थ निरन्तर बहस चलाउँदै आवश्यक पहल गरेको थियो जसबारे थप विवरण अन्तिम खण्डमा दिइएको छ ।

उहाँहरूलाई थाहै छैन । त्यसै आउँछ भन्ने उहाँहरूलाई लाग्छ । एनजीओले कति काम गरिरहेको छ, कतिलाई रोजगारी दिएको छ भन्ने उहाँहरूलाई बुझाउनुपर्‍यो । यहाँहरूले बुझाउनुपर्‍यो । यस विषयमा सहजीकरण गरिदिनुपर्‍यो ।”^{३३}

संघ-संस्था नियमनमा स्थानीय सरकार

संघ-संस्थाको नियमन सम्बन्धी संघीय सरकारको नीति तथा कानून अनुदार रहेको र आफ्ना गतिविधिमाथि राज्यको अंकुश लाग्दै गएको अनुभवबीच पछिल्ला वर्षहरूमा संस्थाको नियमनका लागि प्रदेश र स्थानीय तहले बनाइरहेका कानून र ती लागू गर्ने क्रममा कतिपय स्थानीय तहले गरेका व्यवहारबाट सरोकारवालाहरू झन् बढी चिन्तित छन् । अहिलेसम्म स्थानीय तहमा हुने संघ-संस्थाको दर्ता वा सूचीकरणको विषय, जुन माथि नै चर्चा भइसक्यो, बाहेक मूल्य अभिवृद्धि कर (भ्याट) मा दर्ता हुनुपर्ने भन्ने कतिपय स्थानीय तहले ल्याएका प्रावधानले सामाजिक संस्थाहरूको चिन्ता अरू बढाइएको छ । अहिले सतहमा प्रकट भएका मुख्य यी दुई विषय बाहेक स्थानीय तहको व्यवहार सम्बन्धी अरू चिन्ताहरू सार्वजनिक बहसमा आएका छैनन् । प्रदेशका कानूनहरू विवादका कारण व्यावहारिक रूपले लागू भइनसकेकोले त्यसबारे अहिले खासै चर्चा गर्नु आवश्यक देखिँदैन । यद्यपि स्थानीय तहले आ-आफूले जारी गरेका कानूनहरू पूर्ण रूपले लागू गर्दैजाँदा अनेक जटिलता देखा पर्ने प्रस्ट छ ।

अघिल्ला खण्डमा उल्लेख भए झैं संघ-संस्था सम्बन्धी स्थानीय तहका कानूनहरू संघीय सरकारको संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले उपलब्ध गराएका नमुना कानूनमा आधारित छन् । कतिले सरकारको आग्रहमा नेपाल कानून आयोगले २०७५ सालमा तयार पारेको संघ-संस्था सम्बन्धी एकीकृत ऐनको मस्यौदामा भएको व्यवस्थालाई पछ्याएका छन् । सो मस्यौदा आफैँमा गैरसरकारी संस्था महासंघ लगायतका सरोकारवालाहरूले विरोध गरेका कारण र तालुक मन्त्रालय सम्बन्धी अस्पष्टताका कारण रोकिएको छ (मार्टिन चौतारी २०८०) । यस्तो अवस्थामा सरोकारवालाहरूसँग बिनापरामर्श धमाधम जारी गरिएका स्थानीय

^{३३} मार्टिन चौतारीद्वारा असार १३, २०८० मा काठमाडौँमा आयोजित “सामाजिक संस्था सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र आर्थिक पक्ष” विषयक कार्यशालामा बस्नेतद्वारा परिषद्का सदस्य सचिव मनोज भट्टलाई दिइएको सुझाव । भट्ट सो कार्यक्रमको “सामाजिक संस्था नियमन सम्बन्धी वर्तमान व्यवस्था र अभ्यास” नामक सत्रका एक वक्ता थिए ।

तहका कानूनहरूले भविष्यमा समस्या सिर्जना गर्नसक्ने भन्दै चिन्ता व्यक्त भएका हुन् (पाठक र पाण्डे २०७९) ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले गैरसरकारी संघ-संस्थाले स्थानीय तहहरूसँग समन्वयमा रहेर काम गर्नुपर्ने भनेको छ (दफा २५[१]) । सोही दफाको उपदफा २ मा त्यसरी समन्वयमा रही काम गर्नुको अर्थ ऐनले यसरी लगाएको छ :

- (क) स्थानीय तहसँग भएको सम्झौताका आधारमा कुनै अध्ययन, सर्वेक्षण वा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- (ख) आफ्नो वार्षिक योजना, कार्यक्रम तथा बजेट स्थानीय तहको वार्षिक योजना, कार्यक्रम तथा बजेटमा समावेश गराउने,
- (ग) स्थानीय तहले तोकेको संयुक्त अनगुमन तथा प्रगति प्रतिवेदन प्रणाली अपनाउने (नेपाल सरकार २०७४ : ४३) ।

ऐनमा उल्लिखित माथिका बुँदाहरू हेर्दा गैरसरकारी संघ-संस्थाले आफ्ना कार्यक्रम स्थानीय तहसँग सम्झौता गरेर मात्र लागू गर्नसक्ने र आफ्नो स्वतन्त्रता र स्वविवेक प्रयोग गर्न नपाउने अवस्था सिर्जना गर्न खोजिएको छ । स्थानीय तहसँग त्यसरी समन्वय नगरी कुनै संघ-संस्थाले काम गरेमा “त्यस्तो काम कारबाहीको कार्यान्वयनमा रोक लगाउन सक्ने” अधिकार स्थानीय तहलाई यो ऐनले दिएको छ (दफा २५ उपदफा ३) । यसले कुनै पनि गैससको कस्तो योजना वा कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्न दिने वा नदिने भन्ने विषय स्थानीय तहको हातमा छोडिदिएको छ । यसो हुँदा स्थानीय तहले नचाहेको, उसको प्राथमिकतामा नपरेको वा उसका काम कारबाहीलाई नै प्रश्न वा तीमाथि अनुसन्धान गर्ने विषयमा उसले सम्झौता गर्दिनै भन्नसक्ने अवस्था पनि आउनसक्ने देखिन्छ । त्यस्तै, संघ-संस्थाले आफ्ना क्रियाकलाप तथा उपलब्धि मापन गर्न र तिनमा आएको प्रगति जाँचन आफ्नो लक्ष्य र उद्देश्य अनुसार अनुगमन मूल्यांकनको ढाँचा बनाउन सक्छ । तर यहाँ संयुक्त प्रणाली अपनाउन भनिएको छ । संस्थाको र स्थानीय तहको फरक-फरक ढाँचा र शैली हुनसक्छ तर यसले त्यसलाई निरुत्साहित गर्न खोजेको छ । उता समाज कल्याण परिषद्को अनुगमन तथा मूल्यांकनको आफ्नै ढाँचा छ । यिनले संघ-संस्थाका कामलाई समन्वयका नाउँमा अनावश्यक जटिलता थप्ने देखिन्छ । स्वतन्त्र गैरसरकारी संस्थाका गतिविधिमाथि

नियन्त्रण कायम राख्ने उद्देश्यसाथ काठमाडौँ महानगरपालिकाले सम्झौता पत्रमा शर्तहरू तोक्ने गरेको विषय माथि नै उल्लेख भइसक्यो ।

स्थानीय तहले बनाएका कानूनमा पनि गैससको नियमन सम्बन्धी आ-आफ्नै व्याख्या र व्यवस्था छन् । धेरै स्थानीय तहले नमुना कानून बमोजिम संस्था दर्ता ऐनकै ढाँचामा स्थानीय कानून बनाएकोले ती कानून दर्ता तथा नवीकरणमा नै बढी केन्द्रित छन् । केहीले आफूले नमुना कानूनमा थपघट गरी गैससको नियमन सम्बन्धी प्रावधानहरू थपेका छन् । ती कानूनमा गैससले स्थानीय तहबाट पूर्वसहमति/स्वीकृति लिनुपर्ने, पालिकाले आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने प्रावधान छ । उदाहरणका लागि पोखरा महानगरपालिकाले जारी गरेको *गैरसरकारी संस्था निर्देशिका, २०७८* मा गैससका परियोजनाहरूको “पूर्वसहमति प्रदान गर्न, परियोजना स्वीकृति, अनुगमन मूल्यांकन लगायत आवश्यक निर्देशनको लागि एक परियोजना निर्देशक समिति रहने” उल्लेख छ (पोखरा महानगरपालिका २०७८ : ४) । महानगरपालिकाको उप-प्रमुख अध्यक्ष रहने सो समितिमा पालिकाभित्रकै कार्यपालिका सदस्य तथा विभिन्न महाशाखा प्रमुखहरू सदस्य रहने प्रावधान छ । कुनै प्रस्तावित परियोजना कार्यान्वयनअघि दातृ निकाय वा दाता संस्थामा पेश गर्न संस्थालाई पूर्वसहमति आवश्यक भएमा महानगरपालिकामा निवेदन दिनुपर्ने निर्देशिकामा उल्लेख छ । सो सम्बन्धमा निर्देशक समिति समक्ष प्रस्तुतीकरण र छलफल पश्चात् सो समितिलाई उपयुक्त लागेमा उसले पूर्वसहमति वा स्वीकृति दिनसक्ने प्रावधान सो निर्देशिकामा छ । र, परियोजना कार्यान्वयनका क्रममा ६-६ महिनामा गैससले प्रगति समीक्षा विवरण निर्देशक समिति समक्ष पेश गर्नुपर्ने पनि उल्लेख छ । यस्तो निर्देशक समितिले गैससको परियोजना समय-समयमा अनुगमन गर्ने तथा परियोजनाको प्रगति लक्ष्य र उद्देश्य अनुसार सन्तोषजनक नपाइएमा सुधारका लागि निर्देशन दिने र सो पालना गर्नुपर्ने प्रावधान निर्देशिकामा छ ।

भरतपुर महानगरपालिकाले त २०७५ मै *गैरसरकारी संघ-संस्थाको परियोजना स्वीकृति, सञ्चालन र समन्वय सम्बन्धी निर्देशिका, २०७४* जारी गरेको थियो (भरतपुर महानगरपालिका २०७५) । यसका प्रावधान पनि पोखरा महानगरपालिकासँग मिल्दोजुल्दो रहेको छ । पोखराले संघ-संस्थाद्वारा कार्यान्वयन गरिने परियोजनाको पूर्वसहमति, स्वीकृति तथा अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने निर्देशक समिति गठन गर्ने भनेको ठाउँमा यसले परियोजना परामर्श समिति भनेको छ । यो निर्देशिकामा संघ-संस्थाले परियोजना तर्जुमा गर्दादेखि नै महानगरपालिकाको सुझाव, सल्लाह

तथा परामर्श लिनुपर्ने भन्ने खालका प्रावधान छ । पूर्वसहमति नलिएको परियोजना कार्यान्वयन गर्न दिने वा नदिने भन्ने विषय परामर्श समितिको निर्णयमा भर पर्छ । अनुगमन तथा मूल्यांकनमा पनि महानगरपालिकाको संलग्नता अनिवार्य गरिएको छ भने उसले परियोजना कार्यान्वयन सन्तोषजनक रूपले नभइरहेको ठानेमा बीचमै रोक लगाउनसक्ने प्रावधान उल्लेख छ (हेर्नुहोस् बक्स ३) । काठमाडौं, पोखरा वा भरतपुर महानगरपालिकाकै उदाहरणबाट पनि के देखिन्छ भने समन्वयका नाउँमा स्वतन्त्र सामाजिक संघ-संस्थाका गतिविधिमाथि पूरै नियन्त्रण कायम गर्ने उद्देश्यले स्थानीय तहले कानून बनाएका देखिन्छन् ।

बक्स ३ : भरतपुर महानगरपालिकाद्वारा जारी निर्देशिकामा परियोजना स्वीकृति र अनुगमन तथा मूल्यांकन सम्बन्धी प्रावधान

दफा ५. परियोजनाको पूर्व स्वीकृति वा सहमति : गैर सरकारी संघ-संस्थालाई परियोजना तयार गर्ने सन्दर्भमा पूर्व स्वीकृति वा सहमति आवश्यक परेमा देहाय बमोजिम गर्नु पर्दछ ।

(क) परियोजना प्रस्ताव दाताहरू समक्ष पेश गर्ने बखत पूर्व सहमति आवश्यक भएमा गैर सरकारी संघ-संस्था महानगरपालिका समक्ष आवश्यक कागजातहरू सहित निवेदन पेश गर्नु पर्नेछ ।

(ख) महानगरले उक्त परियोजना उपयुक्त लागेमा परियोजना सञ्चालनका लागि पूर्व सहमति पत्र दिन सक्नेछ ।

स्पष्टीकरण : त्यस्तो सहमतिको लागि १० (दश) लाख बजेट सम्मको परियोजनामा उक्त परियोजनाको औचित्यता हेरी नगर प्रमुखले स्वीकृत गर्न सक्नेछ । १० (दश) लाख भन्दा बढी बजेटको परियोजनाको सहमति वा पूर्व सहमति नगर परियोजना परामर्श समितिको बैठकको निर्णयानुसार हुनेछ ।

६. परियोजनाको कार्यान्वयन : गैर सरकारी संघ-संस्थाले परियोजनाको कार्यान्वयनको लागि देहाय बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्नेछ ।

(क) गैर सरकारी संघ-संस्थाले परियोजनाको स्वीकृति कार्यक्रम, बजेट तथा सम्झौता पत्र सहितको दस्तावेज नगरपालिका परियोजना परामर्श समिति (MPAC) समक्ष पेश गर्नुपर्नेछ ।

(ख) महानगरपालिका परियोजना परामर्श समितिले परियोजना स्वीकृतिका लागि पेश गरिएको योजना/कार्यक्रममा आवश्यक सल्लाह सुझाव सहित परियोजना कार्यान्वयनका लागि स्वीकृति दिनेछ ।

तर पूर्व सहमति नलिएको हकमा आवश्यक सल्लाह सुझाव सहित परियोजना कार्यान्वयनका लागि स्वीकृति दिन वा नदिन पनि सक्नेछ ।

(ग) गैर सरकारी संघ-संस्थाले स्वीकृत परियोजनाको विस्तृत क्रियाकलापहरू र बजेट अनुसूची-१ अनुसारको ढाँचामा महानगरपालिकामा पेश गरी महानगरपालिकाको वार्षिक तथा आवधिक योजनामा समावेश गर्नुपर्नेछ ।

(घ) गैर सरकारी संघ-संस्थाले परियोजना कार्यान्वयन चरणमा महानगरपालिकासँग समन्वय गर्नुपर्नेछ ।

(७) परियोजनाको अनुगमन तथा मूल्यांकन : गैर सरकारी संघ-संस्थाले परियोजना अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्दा देहाय बमोजिम प्रक्रिया अवलम्बन गर्नु पर्दछ ।

(क) परियोजना कार्यान्वयनको महानगरपालिका सहितको संयुक्त अनुगमन गराउनु पर्नेछ ।

(ख) परियोजनाको अनुगमनकर्ताले अनुगमनको प्रतिवेदन अनुसूची-२ अनुसार ढाँचामा महानगरपालिकामा पेश गर्नुपर्नेछ ।

(ग) गैर सरकारी संघ-संस्थाले सञ्चालन गरेको परियोजनाको लक्ष्य र उद्देश्य बमोजिम कार्यान्वयन सन्तोषजनक नदेखिएमा महानगरले आवश्यक सुधारका लागि निर्देशन दिनेछ । निर्देशन बमोजिम सुधार नगरेमा परियोजना रोक लगाउन सक्नेछ ।

स्रोत : भरतपुर महानगरपालिका (२०७७ : ४-५) ।

संस्था दर्ता सम्बन्धी २०३४ को संघीय ऐनकै प्रावधानको अधिकांश दफाहरू नक्कल गरिएको स्थानीय सरकारका ऐनहरूमा दण्ड सजायँ सम्बन्धी कसुर उही किसिमका भए पनि जरिवाना भने चर्को लगाइएको छ । दर्ता नगरेमा हुने कारबाही र जरिवानाको विषय माथि नै उल्लेख भइसक्यो । अर्को विषय स्थानीय तहमा संघ-संस्थाले वार्षिक रूपमा लेखा परीक्षण सहितको हिसाबको विवरण पठाउनुपर्ने भन्ने छ । त्यस्तो हिसाब नबुझाएमा संघीय ऐन (२०३४) मा प्रबन्ध समितिका

सदस्यहरूलाई जनही पाँच सय रुपैयाँ जरिवाना भनेकोमा स्थानीय तहहरूले कसैले जनही तीन हजार (झापा गाउँपालिका २०७६), कसैले एक हजार (काठमाडौँ महानगरपालिका २०७७) वा कसैले १५ हजारसम्म पनि (मेलम्ची नगरपालिका २०७६) जरिवाना तोकेका छन् ।

त्यसै गरी स्थानीय अधिकारीले आवश्यक देखेमा संस्थासँग कुनै पनि बेला हिसाब वा लेखा जाँच गर्नसक्ने प्रावधान पनि प्रायः जसो स्थानीय तहहरूले आ-आफना कानूनमा राखेका छन् । यो पनि संघीय ऐनमै भएजस्तो व्यवस्था हो । त्यसरी माग गरेका बेला आवश्यक विवरण, कागजपत्र वा हिसाब जाँच गर्ने अधिकारीले सोधेका प्रश्नको उत्तर नदिएमा पनि संस्थाका प्रत्येक कार्यसमिति सदस्यहरूलाई आर्थिक रूपमा दण्डित गर्ने प्रावधान राखिएको छ । त्यस्तो दण्ड पनि स्थानीय तहहरूले मनोमानी ढंगले राखेका छन् ।

संस्थाको नियमन सम्बन्धी संघीय कानूनमा झैं स्थानीय कानूनमा सबैले राखेको अर्को व्यवस्था “निर्देशन दिने” भन्ने छ । संस्था दर्ता ऐन, २०३४ मा भनिएको छ, “नेपाल सरकारले संस्थालाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित संस्थाको कर्तव्य हुनेछ” (दफा ११) । यसमा स्थानीय तहहरूले बनाएका कानूनमा नेपाल सरकारको ठाउँमा गाउँपालिका वा नगरपालिका भन्ने बाहेक अन्य यथावत नै राखिएको देखिन्छ । त्यसरी दिइने निर्देशन के कस्तो हुने वा कुन विषयमा निर्देशन दिने भन्ने कहीं कतै पनि खुल्दैन । यसरी व्यापक रूपमा जे पनि निर्देशन दिनसक्ने गरी गरिएको व्यवस्थाको पालना नगरेमा संघ-संस्थाले निकै ठूलो दण्ड भोग्नु पर्छ । अर्थात् दण्ड सम्बन्धी व्यवस्थामा निर्देशन नमान्ने संस्थालाई संघीय ऐन तथा स्थानीय ऐनहरूमा संस्थाको दर्ता निलम्बन वा खारेज गर्नसक्ने सम्मको सजाय उल्लेख छ ।

संघीय वा स्थानीय सरकारका कानूनमा माथि उल्लेख गरे झैं संघ-संस्था सम्बन्धी संविधानप्रदत्त मौलिक हक नै खोसिने खालका अनुदार व्यवस्था राखिएकोमा सार्वजनिक बहस/आलोचना भइरहे पनि त्यसप्रति कानूनी रूपमा चुनौती दिने काम भएको छैन । साथै कानूनमा उल्लेख भए झैं संघ-संस्थाले त्यसरी जरिवाना तिर्ने वा दर्ता निलम्बन वा खारेज गरिएको उदाहरण पनि पाइएको छैन । त्यसो नभए पनि कानूनमा व्यवस्था भएकोले त्यो एक किसिमले संघ-संस्थाको टाउकोमाथि झुन्डिएको तरवार हो नै । त्यसैले स्थानीय सरकारले पनि संघको सिको गर्दै त्यस्ता नियन्त्रणकारी व्यवस्थालाई कानूनमा समेट्नु चिन्ताको विषय हो । यसलाई नै टेकेर

आफूले चाहेका बेला सानो निहुँले संघ-संस्था बन्द गर्ने सम्मका काम नहोलान् भन्न सकिन्न ।

संघ-संस्था सम्बन्धी कुनै पनि कानूनले प्रस्ट नभनेको तर पछिल्लो समय संघ-संस्थालाई टाउको दुखाइ बन्न थालेको विषय मूल्य अभिवृद्धि कर (भ्याट) हो । कुनै पनि सरकारी सहयोगको परियोजनामा आवेदन दिन गैरनाफामूलक सामाजिक संस्थाहरू पनि अनिवार्य रूपमा भ्याटमा दर्ता हुनुपर्ने प्रावधान सरकारले ल्याएको छ । यदि दर्ता भएको छैन भने सरकारी परियोजनामा सहकार्य गर्न उक्त संस्था योग्य मानिदैन । त्यसैले गैरसरकारी संघ-संस्थाहरू भ्याटमा दर्ता हुने क्रम पछिल्लो समय बढेको छ । तर, सरकारी सहयोग पाउनका लागि मात्र नभएर कतिपय पालिकाहरूले आफ्नो क्षेत्रमा काम गर्न खुलेका संस्थाको नवीकरण गर्ने बेला वा कुनै पूर्वसहमति वा स्वीकृति लिनुपर्ने अवस्थामा भ्याटमा दर्ता हुनुपर्ने बताएपछि संस्थाहरू समस्यामा पर्न थालेका देखिन्छन् ।

मार्टिन चौतारीले आयोजना गरेका कार्यशालाहरूमा यो विषय धेरै सहभागीहरूले उठाएका थिए । यतिसम्म कि सरकारले भ्याटमा दर्ता हुनुपर्छ भनिसकेपछि सरकारी सहयोगका लागि योग्य हुन संस्थाहरू धमाधम त्यहाँ दर्ता भए तर त्यो भइसकेपछि कर कार्यालयले उनीहरूलाई पुरानो आर्थिक प्रतिवेदनका आधारमा वर्षौं अघि देखिको भ्याट बाँकी रहेको देखाएर लाखौं रुपैयाँ तिर्नुपर्ने भनी जरिवाना सहित ताकेता गर्न थाल्यो । गैसस महासंघका केन्द्रीय सचिव भवराज रेग्मीका अनुसार त्यस्ता गुनासोहरू लिएर पछिल्लो समय संस्थाहरूले गैसस महासंघलाई गुहारिँ थालेपछि महासंघले मध्यस्थता गरी त्यस्तो समस्या समाधान गर्न पहल गरिरहेको छ । यद्यपि त्यो दीर्घकालीन समाधान नभई निश्चित संस्थाको हकमा तत्कालका लागि मात्रै भएकोले यसबारे व्यापक दबाव आवश्यक रहेको उनको भनाइ थियो ।^{३४} एकतिर आर्थिक रूपले आत्मनिर्भरताका लागि कुनै आयमूलक गतिविधि गर्न पनि बन्देज लगाउने तर अर्कोतिर दाताले प्रदान गरेका रकममा पनि कर लगाउने अवस्था आफैँमा अमिल्दो छ । तै पनि यसलाई अनिवार्य गरेर संस्थालाई करको भारी बोकाउने नियत राज्यले राखेको देखिन्छ जसको चर्को विरोध हुँदैआएको छ । पहिला गैससलाई कर छुटको प्रमाणपत्र पनि दिएको र त्यस्तो सुविधा धेरै संस्थाहरूले प्राप्त गर्दै आएको भए पनि पछिल्ला वर्षहरूमा सो प्रमाणपत्र नवीकरण गर्न कतिपय

^{३४} मार्टिन चौतारीद्वारा असार १३, २०८० मा आयोजित “सामाजिक संस्था सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र आर्थिक पक्ष” विषयक कार्यशालामा रेग्मीद्वारा दिइएको जानकारी ।

जिल्लाका कर कार्यालयहरूले अस्वीकार गरिरहेका छन् । र, केहीले मनोमानी ढंगले मन परे नवीकरण गरिदिने नपरे नगरिदिने गरेका देखिन्छन् । यो विषय पनि बहस गरिनुपर्ने अर्को विषय बन्न गएको छ जसले नाफाको उद्देश्य नराखी सेवा प्रदान गरिरहेका गैरसरकारी संस्थालाई हतोत्साहित बनाएको छ ।

खण्ड ४

सामाजिक संस्था सम्बन्धी नयाँ कानून निर्माणबारे भइरहेका प्रयास र अबको बाटो

सामाजिक संस्थाको दर्ता वा नियमन गर्ने संघीय कानूनहरू निकै पुराना छन् । एकतिर पञ्चायत कालमै बनेका वा २०४६ सालमा प्रजातन्त्र आइसकेपछि बनेका कानूनहरूमा पनि सामाजिक क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने संघ-संस्था सम्बन्धी पञ्चायत कालमा झैं अनुदार नीति लिइएको भन्दै सरोकारवालाहरूले नयाँ कानून ल्याउन माग गरेका छन् । संघ-संस्थाको दर्ता र नवीकरण गर्न, आर्थिक स्रोत प्राप्त र परिचालन गर्न एवं परियोजना/कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न अनावश्यक जटिलता सिर्जना गर्ने र अंकुश लगाउने खालका कानूनी प्रावधानहरू आजको लोकतन्त्रिक युग सुहाउँदो नभएको भन्दै संघ-संस्थाको काम कारबाहीलाई सहजीकरण र सहयोग गर्ने कानूनी वातावरण बनाउन उनीहरूको माग छ । त्यस्तै, देशमा संघीय व्यवस्था लागू भएको सन्दर्भमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय संघ-संस्थाको दर्ता र नवीकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था यथावत राखिरहुनु उपयुक्त नहुने र नयाँ संरचना अनुसार यस्ता अधिकारहरू जननिर्वाचित प्रतिनिधिले नेतृत्व गर्ने स्थानीय सरकारहरूलाई दिनुपर्ने आवाज पनि उठिरहेका छन् ।

विद्यमान कानूनहरूले विभिन्न उद्देश्य भएका संघ-संस्थाहरू—जस्तो विकास निर्माण गर्ने तथा वस्तु वा सेवा वितरणसँग सम्बन्धित सेवाग्राहीलाई प्रत्यक्ष लाभ पुग्ने खालका काम गर्ने र जनचेतना, अनुसन्धान तथा पैरवी जस्ता अप्रत्यक्ष लाभ पुग्ने क्रियाकलाप गर्ने—लाई एकै ठाउँमा राखेर व्यवहार गरेको छ । विल्कुलै भिन्न किसिमका संस्थाहरूलाई उही तरिकाले नियमन गरिँदा त्यसले व्यावहारिक समस्या निम्त्याएको छ । उदाहरणका लागि माथि नै भनिए झैं “हार्डवेयर” र “सफ्टवेयर” को अनुपात (६०:४०) तथा प्रशासनिक र कार्यक्रम खर्चको अनुपात (२०:८०) को विषय विकास निर्माण गर्ने उद्देश्यका संस्थालाई उपयुक्त हुनसक्ला तर विल्कुलै “सफ्टवेयर” को काम गर्न भनी खुलेका संस्थाहरूका लागि यस्तो शर्तहरू

अव्यावहारिक छन्। साथै, संघ-संस्थाका कामको अनुगमन तथा मूल्यांकनका विधि, सूचक र मापदण्डहरू पनि सबै खाले संस्थाहरूका लागि एउटै हुन सक्दैन। त्यसैले संघ-संस्थाहरूको उचित वर्गीकरण गरी त्यस अनुसारले सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी मापदण्ड बनाई लागू गर्नु उपयुक्त हुने आवाज उठ्दै आएको थियो। अझ अध्ययन अनुसन्धानको काम गर्ने प्राज्ञिक गैरसरकारी संस्थाहरूलाई सहजीकरण गर्न छुट्टै संयन्त्र बनाउनुपर्छ भन्ने आवाज उठेको र पहल हुन थालेको धेरै भइसक्यो। यो पनि नयाँ कानून निर्माण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषय हो।

नागरिक समाजका प्रतिनिधि तथा सामाजिक क्षेत्रका सरोकारवालाहरूले नागरिक/सामाजिक संस्था हुर्किन अझै लोकतान्त्रिक र उदार कानूनी वातावरण हुनुपर्ने आवाज उठाइरहँदा शासकहरूलाई भने राज्यले सामाजिक संघ-संस्थाहरूलाई नियमन गर्ने कानूनहरू खुकुलो भएकोले राज्यको प्राथमिकता छाडेर आफ्नो मनोमानी ढंगले चल्तिरहेका छन् भन्ने लागेको छ। त्यसैले संविधानमा नै घुमाउरो पाराले संघ-संस्थालाई निर्देशित गर्ने प्रावधान राखिएको छ। माथिल्लो खण्डमा उल्लेख गरिएको संविधानको धारा ५१(अ)(१४) मा “राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र त्यस्ता संघ-संस्थाहरूलाई संलग्न गराउने” भन्ने अमूर्त वाक्यांशले राज्य सामाजिक संघ-संस्थालाई कता डोऱ्याउन चाहन्छ भन्ने संकेत गर्दछ। राष्ट्रिय आवश्यकता भन्ने कुरा आफैँमा नराम्रो होइन तर त्यस्तो आवश्यकता वा प्राथमिकताको निर्धारण गर्न नागरिकको कुनै भूमिका हुँदैन। सरकारले वा सरकारमा बस्ने दलले निर्धारण गरेको विषयमात्र राष्ट्रिय प्राथमिकताको विषय बन्न सक्दैन। राष्ट्रिय प्राथमिकताको नाउँमा शासकहरूले आफूमाथि नागरिकले उठाउने प्रश्न वा आलोचनालाई निषेध गर्न यो गर त्यो नगर भनी निर्देशन दिने परिपाटी हामीकहाँ छ। त्यसैले संविधानमा उल्लिखित उक्त वाक्यांशको दुरुपयोग हुनसक्ने आशंका सरोकारवालाहरूले गर्दैआएका छन्। संविधानमा उल्लिखित नीतिमा “...संस्थाहरूको स्थापना, स्वीकृति, सञ्चालन, नियमन र व्यवस्थापनका लागि एकद्वार प्रणाली अपनाउने” भन्ने उल्लेख हुनु सकारात्मक नै थियो। किनकि यसले धैरितिर दर्ता र नवीकरणको विद्यमान कानूनी प्रावधानले हैरानी खेप्नुपरेको भन्ने सरोकारवालाहरूको गुनासो (हेर्नुहोस्, खड्का र पोखरेल २०७४) लाई एक किसिमले सम्बोधन गर्थ्यो। तर लगत्तै राज्यले आवश्यक देखेको वा प्राथमिकता दिएको क्षेत्रमा मात्र संस्थाले गतिविधि गर्नुपर्ने भन्ने उल्लेख हुनुले संस्थाहरूले आफ्ना लक्षित क्षेत्र वा नागरिकका लागि आफूले देखेका आवश्यकता, आफ्नो विषयगत रुचि, ज्ञान र क्षमताभन्दा पनि शासकले तोकिएको अनुसार आफ्ना कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्नुपर्ने अन्यथा काम गर्न नपाउने अवस्था नआउला भन्न सकिँदैन।

२०७२ सालमा नयाँ संविधान जारी भएपछि सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी कानून ल्याउन गरिएका प्रयत्नहरूमा संविधानको उल्लिखित धाराको प्रभाव देख्न पनि सकिन्छ । यसै सिलसिलामा २०७३ सालमा सरकारले *समाज कल्याण ऐन*, २०४९ लाई प्रतिस्थापन गर्ने गरी “समाज कल्याण तथा विकास ऐन” ल्याउन खोजेको थियो । यसले *संस्था दर्ता ऐन*, २०३४ लगायत *राष्ट्रिय निर्देशन ऐन*, २०१८ तथा *कम्पनी ऐन*, २०६३ मा नाफा वितरण नगर्ने कम्पनी सम्बन्धी भएको व्यवस्थालाई यथावत नै राखेथ्यो । नयाँ ऐनका लागि तत्कालीन महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले ऐनको मस्यौदा बनाएर बहस चलाएको थियो । सो मस्यौदाको दफा ३३ मा सरकारले प्राथमिकता निर्धारण गरेका विषय तथा भौगोलिक क्षेत्रमा गैरसरकारी संघ-संस्थाले आफ्ना कार्यक्रम केन्द्रित गर्नुपर्ने उल्लेख थियो । सो प्रस्तावित ऐनमा सरकारले तोकेको प्राथमिकता क्षेत्रभन्दा बाहिरको कार्य गर्न अनुमति नदिइने भनिएको थियो (नेपाल सरकार २०७३ख) ।

त्यस्तै, उक्त प्रस्तावित ऐनमा सरोकारवालाहरूको विरोधका बावजुद समाज कल्याण परिषद्ले आफ्ना निर्देशिका मार्फत कार्यान्वयन गर्न खोजिरहेको परियोजनामा “हार्डवेयर” र “सफ्टवेयर” को अनुपातलाई ऐनद्वारा नै अनिवार्य गराउन खोजिएको थियो । परिषद्ले निर्देशिकामा कुनै पनि परियोजनाको स्वीकृति पाउन सो परियोजना कम्तिमा ६० प्रतिशत विकास निर्माण वा लक्षित वर्गलाई भौतिक सहयोग पुऱ्याउने (हार्डवेयर) प्रकृतिका गतिविधि र ४० प्रतिशत वा सोभन्दा कम अनुसन्धान, पैरवी, क्षमता विकास, जन चेतना (सफ्टवेयर) प्रकृतिका गतिविधि गर्ने गरी निर्धारण गरिएको हुनुपर्ने बताइएको छ । यदि कुनै पूर्णतः सफ्टवेयर प्रकृतिको हो भने त्यसको औचित्य पुष्टि गरी सम्बन्धित विभाग वा मन्त्रालयले दिएको सिफारिस पेश गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था छ । उल्लिखित २०७३ को मस्यौदामा उक्त ६०:४० को अनुपातलाई अझै बढाएर ७५:२५ बनाइएको थियो । यस्तो ऐन ल्याउन खोज्नुमा स्वतन्त्र संस्थालाई आफ्नो छनोटको क्षेत्र र प्रकृतिका काम गर्न अंकुश लगाउने तथा लोकतान्त्रिक समाजमा पनि राज्यले नागरिक समाज/संस्थालाई तिमी यसो गर, उसो नगर भनी पाइला-पाइलामा निर्देशित गर्ने नियत राखेको भन्दै व्यापक आलोचना भएको थियो ।^{३५} त्यसै कारण यो ऐन जारी हुन सकेन ।

^{३५} सो प्रस्तावित ऐनको विश्लेषण र सरोकारवालाहरूले यसमाथि व्यक्त गरेका चासोबारे विस्तृतका लागि हेर्नुहोस्, मार्टिन चौतारी (२०७४) ।

त्यस्तै, संघीय स्तरमा २०७५ सालमा संघ-संस्था सम्बन्धी ऐन बनाउने अर्को प्रयास थालियो। गृह मन्त्रालयको अनुरोधमा नेपाल कानून आयोगले २०७५ सालमा सामाजिक विकास ऐनको मस्यौदा तयार पारी परामर्श चलाएको थियो। यस पटक भने संविधानमा उल्लेख गरिए झैं संघ-संस्था सम्बन्धी एकीकृत ऐन ल्याउन खोजिएको थियो। सो एकीकृत ऐन मार्फत पहिलो त तीन ओटा ऐनद्वारा स्थापित र नियमन भइहेका संस्थाहरू यसै ऐनको मातहतमा ल्याउने, दोस्रो संघ-संस्थाको दर्ता तथा नियमन सम्बन्धी कार्य छुट्टाछुट्टै निकायबाट भइहेकोमा एकद्वार प्रणाली अपनाई एउटै निकायले गर्ने उद्देश्य लिइएको थियो (नेपाल सरकार २०७५)।

यस प्रस्तावित ऐनले संघ-संस्थाको वर्गीकरण गर्ने प्रावधान पनि ल्याएको थियो। त्यसरी वर्गीकरण गरिँदा संस्थाको प्रकृति (विकास निर्माणको आयोजना कार्यान्वयन गर्ने, अधिकारको पैरवी वा प्रवर्द्धन, अध्ययन अनुसन्धान, पेशागत हित प्रवर्द्धन र संरक्षण, आदि) का साथै विषयगत क्षेत्रलाई पनि आधार बनाइएको थियो (जस्तो, पर्यावरण वा वातावरण संरक्षण; उपभोक्ता हित र सरोकार संरक्षण; सुशासन, लोकतन्त्र, लैंगिक न्याय तथा समावेशी विकास, आदि)। यो प्रावधानले संस्थाको वर्गीकरण गरिनुपर्ने भन्ने सरोकारवालाहरूको माग सम्बोधन गर्ने प्रयास त गऱ्यो तर तोकिएको एउटा क्षेत्रमा मात्र काम गर्न पाइने र अर्को विषयगत क्षेत्रमा पनि काम गर्नुपरेमा थप दस्तुर तिरेर उद्देश्य विस्तार गर्न निवेदन दिनुपर्ने किसिमको प्रावधान थपेर यसलाई जटिल बनाइयो। एउटा संस्थाले गर्ने कामको विषयगत क्षेत्र त एकअर्को सँग जोडिएका पनि हुन सक्छन्, त्यस्तो अवस्थामा कति पटक उद्देश्य थपका लागि निवेदन दिनुपर्ने भन्ने जटिलता यसले खडा गर्नसक्ने भयो। साथै, विभिन्न प्रकृतिका संस्थालाई नियमन गर्ने प्रावधान भिन्नाभिन्ने हुनुपर्नेमा पुनः यस प्रस्तावित ऐनले उही प्रक्रिया र मापदण्डका आधारमा सबैलाई हेर्ने पुरानै नीति लिएकोले संस्थाको वर्गीकरणको खासै सान्दर्भिकता थिएन (वर्गीकरण सम्बन्धी प्रस्तावित प्रावधानका लागि हेर्नुहोस् बक्स ४)।

प्रस्तावित ऐनमा दर्ता, कार्यक्रम स्वीकृति तथा सञ्चालन आदि प्रक्रियालाई एकद्वार प्रणालीमा लैजाने भनियो। जसका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा पञ्जिकाधिकारीको कार्यालय तोक्ने भनियो। तर यसमा पनि अनावश्यक जटिलता थप्ने काम भयो। जस्तो, एक मात्र स्थानीय तहमा कार्यक्षेत्र भएको संस्थाले सम्बन्धित स्थानीय तहको पञ्जिकाधिकारी कार्यालयमा दर्ता हुने र त्यहीं मात्र काम गर्न पाइने व्यवस्था प्रस्ताव गरियो। एकभन्दा बढी स्थानीय तह भएमा प्रदेशमा र एक

**बक्स ४ : संघ-संस्था सम्बन्धी २०७५ को प्रस्तावित ऐनमा सामाजिक
संघ-संस्थाको वर्गीकरण सम्बन्धी प्रावधान**

दफा १८. संस्थाको वर्गीकरण :

- (१) संस्थाले विधान बमोजिम आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्दा कुन प्रकृतिको संस्थाको हैसियतमा कार्य सम्पादन गर्ने हो सो कुरा विधानमा उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) को प्रयोजनका लागि संस्थालाई अन्य कुराको अतिरिक्त देहायका प्रकृतिको रूपमा तोकिए बमोजिम वर्गीकरण गर्नु पर्नेछ :
  - (क) सचेतना प्रवर्द्धन वा जागरण,
  - (ख) अधिकारको पैरवी वा प्रवर्द्धन,
  - (ग) सामाजिक कल्याण वा परोपकार,
  - (घ) सामाजिक सेवा वा सामाजिक परिचालन,
  - (ङ) पर्यावरण वा वातावरण संरक्षण,
  - (च) सामाजिक न्याय,
  - (छ) सामुदायिक विकास,
  - (ज) सुशासन, लोकतन्त्र, वा लैंगिक न्याय तथा समावेशी विकास,
  - (झ) उपभोक्ता हित र सरोकार संरक्षण,
  - (ञ) अध्ययन वा अनुसन्धान,
  - (ट) पेशागत हित प्रवर्द्धन र संरक्षण,
  - (ठ) धार्मिक वा सांस्कृतिक प्रवर्द्धन,
  - (ड) विकास निर्माणका आयोजना कार्यान्वयन,
  - (ढ) तोकिए बमोजिमको अन्य प्रकृति ।
- (३) संस्थाले आफ्नो विधानमा जुन प्रकृतिको वर्गीकरणमा दर्ता हुँदाका बखत आफूलाई राखेको छ सोही प्रकृतिको उद्देश्यमा सीमित रही आफ्नो उद्देश्य कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि एक भन्दा बढी प्रकृतिको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्नका लागि कुनै संस्था दर्ता भएको भए तोकिए बमोजिमको दस्तुर भुक्तानी गर्ने पर्नेछ ।
- (५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यो ऐन प्रारम्भ हुनु अघि दर्ता भइसकेका संस्थाले यो ऐन प्रारम्भ भएको एक वर्षभित्र उपदफा (२) बमोजिमको वर्गीकरण हुन पंजिकाधिकारीलाई लिखित सूचना दिनु पर्नेछ ।

स्रोत : नेपाल सरकार (२०७५) ।

प्रदेशभन्दा बाहिर पनि कार्यक्षेत्र भएमा केन्द्रीय पञ्जिकाधिकारी कार्यालयमा दर्ता हुने बताइयो । यो प्रस्तावित प्रावधानले संस्थाको हैसियतलाई राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय भनी विभाजन गरिदियो जुन तर्कसंगत देखिँदैन । देशको एक ठाउँमा दर्ता भए पनि त्यसले देशभित्र अन्यत्र काम गर्न पाउनुपर्ने संस्थाको स्वाभाविक हक हो, त्यसमा सीमा तोकिदिएर संस्थालाई चौघेरामा सीमित गरिदिनु आखिर सामाजिक संस्थामाथि अनावश्यक रूपले अंकुश लगाउनु हो । दर्ता बाहेक पनि परियोजना स्वीकृति लगायत अन्य नियमनका विषयमा विद्यमान ऐनभन्दा यसले खासै सहज अवस्था सिर्जना गर्न खोजेको थिएन । त्यसैले सरोकारवालाहरूले संघ-संस्था सम्बन्धी नयाँ ऐन ल्याउने उक्त प्रयासलाई पनि रुचाएनन् र यो रोकियो (नेपाल समय २०७६; लामा २०७६) । सरोकारवालाहरूको विरोधको अलावा संघ-संस्थालाई हेर्ने तालुकवाला मन्त्रालय गृह मन्त्रालय हुने कि पहिले झैं महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक (पहिले महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय भन्ने गरिएको) हुने भन्ने विवाद यो ऐन नआउनुको अर्को प्रमुख कारण थियो । एकतिर गृह मन्त्रालयले *सामाजिक संस्था ऐन, २०७५* ल्याउने प्रयास गरिरहँदा तत्कालीन महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको पहलमा माथि उल्लिखित २०७३ सालको मस्यौदालाई नै आधार बनाएर अर्को ऐन ल्याउने प्रयास गरिँदै थियो (विस्तृतका लागि हेर्नुहोस्, मार्टिन चौतारी २०८०) ।

गैरसरकारी संस्था अन्तर्गत अहिले विद्यमान कानूनको व्यवस्था बमोजिम गैसस वा अन्य सामाजिक संस्थाका रूपमा दर्ता भएका अध्ययन अनुसन्धानलाई नै आफ्नो उद्देश्य बनाएका संस्थाहरूलाई आर्थिक स्रोत जुटाउन र सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा सहजीकरण गर्न छुट्टै संयन्त्रको बहस र पहलहरू पनि नभएका होइनन् । समाज विज्ञान अनुसन्धान परिषद् वा राष्ट्रिय अनुसन्धान परिषद् जस्ता स्वायत्त संरचना खडा गरी त्यस मार्फत अनुसन्धानमुखी संस्था हेर्ने निकायको परिकल्पना गरी ऐनको मस्यौदा पनि बनेका थिए (हेर्नुहोस्, समाज विज्ञान अनुसन्धान तदर्थ परिषद् सन् २०१४; पराजुली र अरू २०७३; राष्ट्रिय योजना आयोग २०७८) ।

यसै सिलसिलामा सामाजिक समावेशीकरण अनुसन्धान कोष (सिर्फ)^{३६} को पहलमा प्रतिष्ठित प्राज्ञहरू डा. पीताम्बर शर्मा, डा. बालगोपाल महर्जन र डा.

^{३६} सामाजिक समावेशीकरण अनुसन्धान कोष (सिर्फ) नेपाल सरकार र नर्वेेली दुतावास बीचमा सन् २००५ मा (वि.सं. २०६२) समझदारी भई स्थापना भएको हो । डच सहायता नियोग (एसएनभी) को व्यवस्थापनमा सन् २०१४ (वि.सं. २०७१) सम्म यो परियोजना सञ्चालन भएको

द्वारिकानाथ हुंगेलले आवश्यक अनुसन्धान तथा परामर्श गरी प्रस्तावित समाज विज्ञान अनुसन्धान परिषद्को रणनीतिक योजना तयार पारेका थिए (हेर्नुहोस् तस्बिर ७)। भारत, अमेरिका, बेलायत, आदि देशको उदाहरण दिँदै समाज विज्ञान सम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने व्यक्ति तथा संस्थालाई आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउन, त्यसको अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्न, समाज विज्ञान अनुसन्धानको गुणस्तर जाँच गर्न, आवश्यक स्वीकृति र सिफारिस प्रदान गर्न त्यस्तो परिषद् नेपालमा पनि आवश्यक रहेको सो योजनामा उल्लेख गरिएको थियो। उक्त मस्यौदालाई पछि तत्कालीन महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले स्वामित्व समेत लिएको थियो। मन्त्रालयका तत्कालीन सचिव दिनेशहरि अधिकारी समाज विज्ञान अनुसन्धान तदर्थ परिषद्को अध्यक्ष तोकिएका थिए। प्रस्तावित रणनीतिक योजनामा परिषद्को भिजन, मिसन, लक्ष्य, उद्देश्य तथा क्रियाकलापका अतिरिक्त संस्थागत ढाँचा, संगठनात्मक संरचना र आर्थिक रणनीति पनि प्रस्ताव गरिएको थियो। महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले नै यसलाई अगाडि बढाएर आवश्यक कानून निर्माण गर्ने भनिए पनि यसका लागि थप गृहकार्य भएको देखिँदैन।

अनुसन्धान कार्य र यसमा संलग्न संस्थाहरूलाई सहजीकरण गर्न नीतिगत व्यवस्था स्वरूप अनुसन्धान परिषद् गठन गर्नका लागि दोस्रो प्रयत्न नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोगले पनि गरेको थियो। यसले भने माथि उल्लेख गरिए झैं समाज विज्ञान मात्र नभई प्राकृतिक विज्ञानलाई पनि समेट्ने गरी राष्ट्रिय अनुसन्धान नीति, २०७८ को मस्यौदा तयार पारेर सरोकारवालाहरूसँग २०७७ सालमा एक चरण परामर्श समेत चलाएको थियो।^{३७} यो प्रस्तावित नीति हेर्दा यसको मुल उद्देश्य सरकारका विभिन्न तह र निकाय मार्फत हुने अनुसन्धानका कामहरूलाई एकीकृत गर्दै दोहोरोपन हटाउनु, अनुसन्धानको प्राथमिकता निर्धारण गरी प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा काम गर्न सरकारी, गैरसरकारी, निजी संस्थाहरू तथा विश्वविद्यालयहरूलाई विभिन्न आर्थिक

थियो। सामाजिक समावेशीकरणका विविध पाटाबारे अनुसन्धान गर्न फेलोसिप उपलब्ध गराउने, अनुसन्धानतालाई तालिम र मेन्टरिङ गर्ने र अनुसन्धानपत्र प्रकाशन गर्ने काम सिर्फले गरेको थियो।

^{३७} यस मस्यौदालाई आधार बनाई अनुसन्धान परिषद् सम्बन्धी बहस नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान र मार्टिन चौतारीले पनि चलाएका थिए। मार्टिन चौतारीले आयोजना गरेको अन्तर्क्रियामा राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्य डा. कृष्णप्रसाद ओली, उपसचिव डा. बासुदेव शर्मा र लोक बहादुर खत्रीले राष्ट्रिय अनुसन्धान नीतिको विशेषता प्रस्तुत गरेका थिए भने विभिन्न प्राज्ञिक संस्थाका प्रतिनिधिहरूले छलफलमा भाग लिएका थिए।

STRATEGIC PLAN FOR THE PROPOSED SOCIAL SCIENCE RESEARCH COUNCIL IN NEPAL

प्रस्तावित समाज विज्ञान अनुसन्धान परिषद्
नेपालको रणनीतिक योजना

Social Science Research Ad hoc Council

समाज विज्ञान अनुसन्धान तदर्थ परिषद्

र प्राविधिक सहयोग सहित र प्रोत्साहित गर्नु रहेको देखिन्छ । विज्ञान तथा प्रविधि र नवप्रवर्तनलाई धेरै महत्त्व दिइएको यो नीतिमा समाज विज्ञान अनुसन्धानले भने कम प्राथमिकता पाएको छ । यद्यपि सरोकारवालाहरूबीच गरिएको छलफलका क्रममा यो विषयबारे धेरैले चासो राख्दै प्रश्न गरेका थिए । नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानले अन्य सरोकारवाला संघ-संस्थाहरूसँग परामर्श गरी लिखित रूपमा योजना आयोगलाई दिएको सुझावमा यो विषय पनि परेको छ ।^{३८} कार्य प्रकृति तथा विषयगत क्षेत्र फरक भएकोले विज्ञान तथा प्रविधिसँग सम्बन्धित अनुसन्धान र समाज विज्ञान अनुसन्धानका लागि छुट्टाछुट्टै संरचना हुनु प्रभावकारी हुन्छ । तर यो नीतिले दुवै खालका विषयलाई एकै ठाउँमा राखेको छ र त्यसै अनुसार संस्थागत संरचना प्रस्ताव गरेको छ । त्यसमाथि पनि यसको सर्वोच्च निकायका रूपमा प्रस्ताव गरिएको उच्चस्तरीय संघीय अनुसन्धान निर्देशक समितिमा प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षता तथा सम्बन्धित मन्त्रालय, अन्य सरकारी निकाय, व्यापारिक संघ, नागरिक समाजका संस्थाको छाता संगठनहरूका प्रमुखको प्रतिनिधित्व रहने उल्लेख छ । यस समितिकै निर्देशन र संयोजनमा एक “स्वायत्त” निकायको रूपमा संघीय अनुसन्धान परिषद्को प्रस्ताव गरिएको छ । उक्त परिषद्ले उच्चस्तरीय संघीय अनुसन्धान निर्देशक समितिको सचिवालयको रूपमा काम गर्ने बताइएको छ । साथै, संघीय अनुसन्धान परिषद्को मातहतमा अन्य क्षेत्रगत अनुसन्धान परिषद्हरू रहनसक्ने पनि उल्लेख छ (राष्ट्रिय योजना आयोग २०७८) ।

यसरी अनुसन्धानको क्षेत्रमा पनि छुट्टै नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाका लागि केही प्रयास गरेजस्तो देखिए पनि ती प्रयास केवल देखाउनका लागि मात्र हो भन्ने सावित भएका छन् । किनकि एउटा मस्यौदा बनेर त्यसमा एक दुई चरण छलफल भए पनि त्यसलाई अघि बढाउने सम्बन्धमा सरकारले कुनै तदारुकता देखाएको पाइँदैन । यदि यस्तो नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था गरिएको भए नेपालमा अनुसन्धानलाई प्रवर्द्धन गर्न खुलेका संस्थाहरूले छुट्टै पहिचान पाउने थिए भने यिनीहरूको विकास र अनुसन्धान क्रियाकलापका लागि नेपालमा उचित वातावरण तयार हुने थियो । तर केही संस्था वा संस्था भित्रका केही व्यक्तिका रुचिले थालिएका यी प्रयास पनि समग्र रूपमा राज्यकै उदासिनताका कारण कहीं पुग्न सकेको छैन ।

^{३८} “राष्ट्रिय अनुसन्धान नीति उपर राय सुझाव” । हेर्नुहोस्, https://pri.gov.np/ne/publication_type/नीति-सिफारिस/page/3/ ।

अबको बाटो

राज्यले पुराना कानूनलाई विस्थापित गरी नयाँ कानून ल्याउन खोजिरहेको भए पनि त्यसमा नागरिक समाजले अपेक्षा गरेजस्तो लोकतान्त्रिक व्यवस्था समेट्ने रुचि उसमा देखिँदैन । सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी विभिन्न तहका ऐनमा भएका व्यवस्था र सरकारी निकायको व्यवहार हेर्दा राज्य निर्देशित लोकतन्त्रको अभ्यासतर्फ जान खोजेको आभाष हुन्छ । मार्टिन चौतारी तथा अन्य संस्थाहरूले आयोजना गरेका विभिन्न कार्यक्रमहरूमा उपस्थित संघ-संस्थाका प्रतिनिधिहरूले व्यक्त गरेका निरासाले चिन्तालाग्दो अवस्थाको संकेत गर्छ । त्यसैले भविष्यमा सरकारले संघ-संस्थाको गतिविधिमाथि कुनै पनि बहानामा अंकुश लगाउन नपाओस् भनी सरकारले ल्याउन लागेको एकीकृत संघीय कानून तथा धमाधम जारी भइरहेका प्रदेश तथा स्थानीय तहका कानूनहरूप्रति आपत्ति जनाएका हुन् । संघ-संस्थाकै विरोधका कारण प्रदेशले कानूनको कार्यान्वयन गर्न सकेको छैन भने संघीय कानून मस्यौदा भएर पनि जारी हुन सकेको छैन ।

तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रको निरंकुश कदमका विरुद्धमा संघर्ष गर्दै २०६२/०६३ को जनआन्दोलन सफल बनाउन राजनीतिक दलसँगै नागरिक समाजको पनि ठूलो भूमिका थियो (बस्नेत २०७७) । उक्त राजनीतिक आन्दोलन सफल भएसँगै देशमा सीमान्तकृत समुदायको अधिकार र पहिचानको आवाज घनिभूत बनाउन पनि नागरिक समाजको महत्त्वपूर्ण योगदान रह्यो । जब पहिलो संविधानसभाले संविधान निर्माणका लागि प्रयास गर्दै थियो, सीमान्तकृत समुदायहरू संविधानसभा भवनअधि अधिकार र पहिचान सहितको संविधान बनाउनुपर्छ भन्दै निरन्तर खबरदारी गरिरहेका हुन्थे । त्यस बेला माहोल नै यस्तो बन्यो कि एकतिर सीमान्तकृत तथा अल्पसंख्यक समुदायको पहिचानका पक्षधर र अर्कोतिर पहिचान विरोधीबीच कसको इच्छा अनुसारको संविधान बनाउने भन्नेमा रस्साकस्सी थियो ।

त्यसैबीच पहिचानमा आधारित प्रदेशको सिमाङ्कन र नामाङ्कन हुनुपर्छ भन्ने विषयको पक्ष र विपक्षमा राजनीतिक दलहरूबीच तीव्र मतभेद हुँदा पहिलो संविधानसभाले संविधान दिन सकेन । फलतः पहिलो संविधानसभा २०७० सालमा विघटन भयो । सोही वर्ष भएको दोस्रो संविधानसभा निर्वाचनमा पहिचान पक्षधरहरूको उपस्थिति संविधानसभामा पहिलोको तुलनामा निकै कमजोर बन्न पुग्यो । त्यसैले दोस्रो संविधानसभाले निर्माण गरेको संविधानमा सीमान्तकृत समुदायले उठाएका पहिचानका मुद्दा विस्तारै ओझेल पर्न गयो । सँगसँगै नागरिक

समाज/सामाजिक संस्थाहरूले पनि सीमान्तकृत समूहको पहिचान र अधिकारको आवाज उठाएकोमा विदेशीको इशारामा जातीय वा क्षेत्रीय मुद्दा उचालेर समाजलाई विखण्डनतर्फ लगेको भन्दै आलोचना खेप्नुपऱ्यो । यसले गर्दा समग्र गैसस वा सामाजिक क्षेत्रप्रति नै राज्य सशंकित हुनथाल्यो र अनुदार नीति अखितयार गर्दै जान थाल्यो । फलस्वरूप २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको आगमनसँगै सामाजिक क्षेत्रले उपयोग गर्दैआएको खुला वातावरण पछिल्लो समय साँघुरो बनाउने प्रयास हुन थालेको छ । पछिल्लो एक दशकमा संघ-संस्थाको दर्ता, नवीकरण तथा वैदेशिक सहयोगको परियोजना स्वीकृतिका लागि हुने गरेको कडाइ त्यसैको दृष्टान्त हो ।

सरकारले नागरिक समाजका संस्थाहरूलाई विकासको साझेदारका रूपमा हेर्ने भने पनि त्यो केवल नारामा मात्र सीमित छ । बरु उसले यो क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी वा प्रतिद्वन्द्वीका रूपमा व्यवहार गरेको व्यवहारले देखाउँछ । नेपालको संविधान मात्र होइन नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा नेपालद्वारा हस्ताक्षर गरिएका अभिसन्धी वा सम्झौता अनुसार पनि नागरिककले संघ-संस्था खोलेर संगठित हुन पाउने मौलिक हक निर्वाध प्रयोग गर्न पाउँछन् । त्यसलाई नियन्त्रण गर्ने वा निरुत्साहित गर्ने किसिमका कानूनी प्रावधानहरू मान्य हुन सक्दैन । तर संघीय तहका कानूनहरूलाई अझ लोकतान्त्रिक बनाउँदै सामाजिक संघ-संस्था, नागरिक समाजलाई उपयुक्त कानूनी वातावरण उपलब्ध गराउने र त्यसको अनुसरण गरी प्रदेश र स्थानीय तहका नीति, कानून र योजना निर्माण गर्नुपर्नेमा तिनै पुराना संघीय तहको कानूनमा टेकेर तल्ला तहले कानूनहरू बनाउन थालेको र व्यवहारमा पनि नियन्त्रणमुखी देखिएकोले नीति निर्माता र अन्य सरोकारवालाहरूबीच व्यापक बहस गरी तिनलाई बेलैमा परिमार्जन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

संघ-संस्थाको स्थापना र सञ्चालन राज्यले कुनै दयामायाले उपलब्ध गराइदिएको होइन । यो त नेपाली नागरिकले लामो संघर्षद्वारा प्राप्त गरेको संवैधानिक हककै एक पाटो हो भन्ने कुरा राज्यका सबै तह र निकायले स्वीकार गर्नुपर्छ । जसरी नागरिकले निर्दलीय निरंकुश शासनको विरुद्ध संघर्ष गरेर आफ्नो राजनीतिक आस्था अनुसार दलहरू खोली संगठित हुने मौलिक हक प्राप्त गरेका हुन्, त्यसै गरी संघ-संस्था खोलेर त्यस मार्फत सामाजिक क्रियाकलाप गर्ने एवं आफ्नो विचार र अभिव्यक्ति प्रकट गर्ने हक पाएका हुन् । त्यसैले जसरी राजनीतिक दललाई शान्तिपूर्वक गतिविधि गर्न रोक लगाउनु लोकतन्त्र विरोधी हर्कत हो, संघ-संस्थालाई यो वा त्यो बहानामा अंकुश लगाउनु पनि गैरलोकतान्त्रिक अभ्यास हो । त्यसैले विद्यमान कानूनको कार्यान्वयन

गर्दा होस् वा राज्यको कुनै पनि तहको नयाँ कानून बनाउँदा निम्न कुराहरूमा ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ ।

पहिलो, संघ-संस्थाको दर्ता प्रक्रियालाई सरल बनाइनु पर्दछ । दर्ता, सूचीकरण वा आबद्धताका नाउँमा निकायपिच्छे वा तहपिच्छे अनेक कागजी प्रक्रियामा अल्झाएर संस्था स्थापना गर्न हतोत्साहित पार्ने कार्य रोक्न जरुरी छ । यो विषय अहिलेको अधिकार सम्पन्न स्थानीय तहलाई दिए हुन्छ । कुनै पनि स्थानीय तहमा यदि कुनै संस्था दर्ता भएको छ भने त्यसले राष्ट्रिय मान्यता पाउन किन नहुने ? यदि स्थानीय सरकार पनि यो राज्यकै अंग हो भने एक पालिकाबाट दर्ता प्रमाणपत्र पाएको संस्था देशभित्रकै अन्य ठाउँमा काम गर्न पनि योग्य मानिनुपर्छ । त्यसैले स्थानीय वा प्रादेशिक तहले लागू गर्न खोजेको वा गरिरहेको पालिका वा प्रदेशपिच्छे दर्ता हुनुपर्ने किसिमको प्रावधान सच्याउनु आवश्यक छ । अर्कोतिर संघीय राज्य प्रणालीमा स्थानीय तहलाई अधिकार सम्पन्न बनाउँदै जिल्ला प्रशासन कार्यालयको क्षेत्राधिकार कटौती गर्दै लानुपर्ने आवाज उठिरहेको सन्दर्भमा संघ-संस्था दर्ता गर्ने विषय प्रशासन कार्यालयबाट झिकिनु उपयुक्त हुन्छ । त्यहाँ राखिनुको कुनै औचित्य देखिँदैन ।

दोस्रो, संस्था वर्षैपिच्छे नवीकरण गरिनु आवश्यक छैन । प्रचलित संस्था दर्ता ऐन वा नियमावलीले पनि संस्था दर्ता प्रमाणपत्रको नवीकरण वर्षैपिच्छे गर्नुपर्छ भनी उल्लेख गरेको छैन । ऐनले तोकिए अनुसार भनी नियमावलीमा भएको व्यवस्था अनुसार हुने बताएको छ । नियमावलीमा थप दस्तुर तिरेर पछाडि जुनसुकै बेला नवीकरण गर्नसक्ने तर त्यसका लागि लिइने जरिवाना चर्को तिर्नुपर्ने बनाएको छ । यसले कुनै संस्था एक दुई वर्ष काम गरेर बीचमा निष्कृत बस्यो र पुनः पछि सञ्चालन गर्नुपर्दा चर्को शुल्क लाग्ने अवस्था छ । अर्को व्यवस्था संस्थाको प्रकृति हेरी पाँच वर्षको शुल्क एकै पटक बुझाएर अग्रिम नवीकरण गर्न सकिने प्रावधान नियमावलीमा भए पनि त्यो कस्तो प्रकृति भनी खुलाइएको छैन । जसले गर्दा जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई यसको व्याख्या आफैँले गर्नसक्ने गरी तजबिजी अधिकार दिइएको छ । त्यसैले यो प्रावधान अनुसार अग्रिम नवीकरण पनि गर्ने गरिएको छैन । र, कहिले गृह मन्त्रालयको परिपत्रकै आधारमा^{३९} वा स्थानीय तहका कानूनमा निश्चित

^{३९} उदाहरणका लागि गृह मन्त्रालयले जेठ २४, २०७५ मा निर्णय गरी त्यसको भोलिपल्ट देशका ७७ ओटै जिल्ला प्रशासन कार्यालयका नाउँमा एउटा परिपत्र जारी गरेको थियो । त्यस पत्रमा संस्था दर्ता तथा नवीकरण गर्दा चार बुँदे निर्देशन पालना गर्न/गराउन ध्यानाकर्षण गराइएको थियो । जसमा गैरसरकारी संस्थाहरूले एकभन्दा बढी क्षेत्रमा काम गर्न नपाउने र यसअघि गरिरहेको भए,

समयभित्र नवीकरण नगरेका अवस्थामा संस्थाको दर्ता खारेजी गर्ने प्रावधान ल्याइन् खोज्नु आपत्तिजनक छ । ऐन वा नियमावलीको दायराभन्दा बाहिर गएर समाज कल्याण परिषद्ले पनि संस्थाहरूको नवीकरणको झन्झट थपिदिनु उत्तिकै अनावश्यक र अव्यावहारिक छ । टाढाका जिल्लामा अवस्थित संस्थाहरूका लागि त यो व्यवस्थाले झन् समस्या बढाएको छ जसको चर्चा अघिल्ला खण्डहरूमा भइसक्यो ।

अहिले जसरी धेरैतिर संस्था दर्ता र नवीकरण गर्नुपर्ने, एउटा निकायले परियोजना स्वीकृति र अनुगमन गरिने अर्कोमा संस्था नवीकरण गर्दा अन्य धेरैतिरबाट सिफारिस जुटाउनुपर्ने अवस्था छ । यसले संस्थाको नवीकरणलाई निकै जटिल बनाएको छ । दर्ता तथा नियमनका लागि एकद्वार प्रणाली लागू हुने हो भने यस्तो जटिलताबाट मुक्ति मिल्न सक्छ । साथै, संघ-संस्था खोल्ने हक नागरिकको संवैधानिक हक भनिसकेपछि त्यो बन्द वा खारेज गर्ने भन्ने संवैधानिक रूपले पनि मिल्दैन । त्यसैले नवीकरण गराएर संस्थाको अस्तित्व बाँकी छ भनेर वर्षेपिच्छे पुष्टि गरिरहनु खासै औचित्यपूर्ण देखिँदैन । सरकारको डाटावेसलाई अध्यावधिक गर्न तथा संस्थाको आर्थिक कारोवार र क्रियाकलापबारे जानकारी लिन वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन तथा लेखा परीक्षण प्रतिवेदन र कानूनतः वार्षिक साधारणसभा गरेको प्रमाणका लागि ती कागजात सहित सम्बन्धित निकायमा नियमित पेश गर्ने गर्दा पनि पर्याप्त हुन्छ ।

तेस्रो, संघ-संस्थाका लागि अझै पेचिलो विषय भनेको वैदेशिक सहायता प्राप्त परियोजनाको स्वीकृति सम्बन्धी प्रावधान हो । देशभित्रको स्रोतको वितरण निष्पक्ष र पारदर्शी छैन । संघदेखि स्थानीय तहसम्म विभिन्न विकास निर्माण, जनचेतना, क्षमता अभिवृद्धि, अनुसन्धान, आदि कार्यका लागि सरकार, गैसस र निजी क्षेत्रबीच सहकार्य गर्ने भनिएको हुन्छ । तर ती शीर्षकका लागि छुट्ट्याइएका स्रोत निष्पक्ष तरिकाले गैरसरकारी संघ-संस्थाहरूसम्म पुग्ने गर्दैन । नेता तथा कर्मचारीका आसेपासे र दलीय निकटताका आधारमा व्यक्ति हेरेर त्यस्ता स्रोत वितरण हुने गरेको पाइन्छ ।

एक क्षेत्रमा मात्र काम गर्ने उद्देश्य राखी विधान संशोधन गरेपछि मात्र नवीकरण गर्ने उल्लेख थियो । गैसस, अगैसस तथा मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनीका कार्यसमिति सदस्य तथा कर्मचारीहरूको सम्पत्ति विवरण पेस गर्नुपर्ने तथा नगरेमा संस्थाको दर्ता तथा नवीकरण नगर्ने लगायत कठोर निर्देशनहरू परिपत्रमा थिए । सोही परिपत्र अनुरूप काठमाडौँ जिल्ला कार्यालयले हतार-हतार सूचना जारी गरी गैसस दर्ता तथा नवीकरण गर्न आह्वान गरेको थियो । मुख्य गरी सम्पत्ति विवरण बुझाउने तथा एउटा मात्र कार्यक्षेत्र रोज्नुपर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गैसस महासंघ लगायत सरोकारवालाबाट चौतर्फी विरोध भएपछि गृहमन्त्रालयले सो निर्णय तत्काललाई कार्यान्वयन नगर्न असार ३, २०७५ मा पुनः परिपत्र गरेको थियो (अनलाइनखबर २०७५; प्याकुरेल २०७५) ।

प्रतिस्पर्धाका आधारमा दिइने भनिएका कतिपय स्रोतहरू उपलब्ध गराउन पनि नाफामुखी कम्पनीलाई झैं मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुनुपर्ने शर्तहरू राखिन्छ। यस्तो हुँदा सामाजिक सेवाको उद्देश्य सहित मुनाफाको उद्देश्य नराखी खुलेका गैससहरूले करको झमेलामा पर्नुपर्ने अवस्था हुन्छ। सरकारी स्रोतको आशाले वा स्थानीय तहका अनिवार्य प्रावधान कारण भ्याटमा दर्ता हुन जाँदा संस्थाले भोग्नुपरेका कर कार्यालयका अनेक जरिवाना र झन्झटले गैससहरू पीडित भएकाले छाता संगठनले त्यसलाई मध्यस्थता गरी सरकारलाई दबाब दिँदै मिलाउनु परिरहेको अवस्था छ। त्यसैले कर्मचारी तथा परामर्शदाताको पारिश्रमिक, वस्तु वा सेवा खरिद गरे बापत संस्थाले अग्रिम रूपमा कटाउनुपर्ने कर बाहेक अन्य करको भार संस्थामा थोपरिनु उचित हुँदैन।

अर्कोतिर देश भित्रका स्रोत गैससले प्राप्त गर्ने अवस्था नहुँदा वैदेशिक स्रोतमा नै निर्भर हुनुपरेको अवस्था छ। गैससलाई आयआर्जन गरी आत्मनिर्भर हुने छुट पनि छैन। त्यसैले वैदेशिक दातृ संस्थाबाट प्राप्त हुने आर्थिक सहायता परियोजना सञ्चालन गरी समुदायमा योगदान दिन चाहने सामाजिक संस्थाको अहिले सम्मको बाध्यता हो। यस्तोमा वैदेशिक सहयोग प्राप्त गर्ने सवालमा गैससमाथि अंकुश लगाउनु भनेको संस्थालाई गतिविधि गर्न रोक लगाउनु हो। त्यसैले वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा अनावश्यक प्रशासनिक अड्चन खडा गर्नुभन्दा सहजीकरण गरिदिनु अत्यन्त जरुरी छ। यसमा अनेक तहका स्वीकृति र सहमतिको घनचक्करमा सामाजिक संस्थालाई पार्नुभन्दा विदेशबाट आएका स्रोत राज्यको जानकारीमा ल्याउन सहज वातावरण बनाइदिनुपर्छ। यदि कुनै संस्थाले वैदेशिक मुद्रा अपचलन गर्ने वा गैर कानूनी काम गर्न वैदेशिक सहयोगको दुरुपयोग गर्न खोज्छ भने त्यसलाई निगरानी र कारबाही गर्ने विधि अरू छँदैछ। नेपाल सरकारको वित्तीय क्षेत्रको नियामक निकाय राष्ट्र बैंकले त्यस्ता गतिविधिको नियमन गर्ने व्यवस्था छँदैछ।

चौथो, सामाजिक संघ-संस्थाहरू विविध प्रकृति र उद्देश्यका छन्। ती सबैलाई एउटै कानून, उही मापदण्ड र संरचनाद्वारा नियमन गर्न खोज्नु व्यावहारिक हुँदैन। विकास साँझेदार संस्थाहरूले काम गर्ने तौरतरिका, उद्देश्य र संस्थागत संरचना अध्ययन अनुसन्धान तथा तालिम वा पैरवीको कार्य गर्ने संस्थासँग मिल्दैन। तिनको नियमन भिन्न-भिन्नै ढंगले गर्नुपर्ने हुन्छ। तिनको कामको मूल्यांकन तथा प्रभाव हेर्न भिन्नै मापदण्ड चाहिन्छ। तिनको कामलाई अनुगमन र मूल्यांकन गर्न त्यही काम बुझेको जनशक्ति आवश्यक पर्छ। तर संघ-संस्थाको नियमन गर्न तोकिएका

समाज कल्याण परिषद्, स्थानीय तहका सम्बन्धित शाखा/विभाग जस्ता विद्यमान संरचनाहरूमा त्यस्ता विशिष्टिकृत जनशक्ति उपलब्ध छैनन् । यसले गर्दा न त अनुगमन कार्य प्रभावकारी हुन सकेको छ, न त्यो विषयलाई बुझेर तदनुकुल व्यवहार प्रदर्शन गर्ने रुचि र क्षमता विद्यमान सरकारी निकायहरूमा छ । त्यसैले अनुसन्धानमूलक कार्य गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूको सहजीकरण तथा नियमनका लागि अन्य देशमा झैं अनुसन्धान परिषद् जस्ता संरचनाको माग हुँदैआएको हो । नेपालमा पनि त्यस सम्बन्धी भएका पहलहरूको खोजी गरी तिनलाई अघि बढाउन यथाशिघ्र कदम चाल्न जरुरी छ ।

पाँचौँ, संघ-संस्थालाई अनावश्यक रूपले सामान्य कसुरहरूमा चर्को जरिवाना सहित संस्थाका कार्यसमिति सदस्यहरूलाई दण्डित गर्ने तथा संस्था नै निलम्बन वा बिघटन गर्ने गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूले धमाधम ऐन बनाइरहेका पाइन्छन् । हुन त ती संघीय कानूनमै पनि उल्लेख भएका बुँदाहरू हुन् तर पञ्चायतकालीन कानूनमा भएका व्यवस्थाले निरन्तरता पाएका कारण ती व्यवहारमा लागू नभए पनि खारेजभागी भइकन पनि ऐन कानूनमा रही नै रहेका छन् । त्यसलाई देखाएर कुनै पनि अनुदार शासकले संघ-संस्थाको घाँटी निमोठ्ने खतरा छँदै नै छ । नयाँ बन्ने कानूनमा त्यस्ता प्रावधान हटाउनुपर्नेमा तिनै संघीय कानूनका बुँदाहरू नै नक्कल गरी स्थानीय कानूनमा राखिनु आपत्तिजनक छ । त्यसतर्फ सरोकारवालाहरूले बेलैमा राज्यलाई दबाव दिनुपर्छ भने राज्यका विभिन्न तह र निकायले पनि संविधानको मर्म अनुरूपका त्यस्तो व्यवस्था हटाउनुपर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अनलाइनखबर । २०७५ । एनजीओ दर्तामा गृहमन्त्रालयको पछिल्लो निर्णय तत्काल लागू नहुने । असार ४ । www.onlinekhabar.com/2018/06/686953 मा उपलब्ध; चैत २०, २०७६ मा हेरिएको ।
- काठमाडौं महानगरपालिका । २०७७ । काठमाडौं महानगरपालिका संघ-संस्था दर्ता तथा नियमन सम्बन्धी ऐन, २०७७ । काठमाडौं : काठमाडौं महानगरपालिका, नगर कार्यपालिकाको कार्यालय ।
- कोशी प्रदेश । २०७५क । प्रदेश नम्बर १ सामाजिक विकास संस्था ऐन, २०७५ । <https://ocmcm.koshi.gov.np/content/24/social-development-association-ain--2085/> मा उपलब्ध; २०८१ माघ १८ मा हेरिएको ।
- कोशी प्रदेश । २०७५ख । सामाजिक विकास संस्था नियमावली, २०७५ । <https://mosd.p1.gov.np/files/document/20221202174313.pdf> मा उपलब्ध; माघ १८, २०८१ मा हेरिएको ।
- खड्का, केदार र विष्णुप्रसाद पोखरेल । २०७४ । नेपालमा नागरिक संस्था सम्बन्धी कानूनी संरचना : अध्ययन प्रतिवेदन । काठमाडौं : गोगो फाउन्डेशन ।
- धिमिरे, सञ्जिव । २०७५ । संगठन स्वतन्त्रता तथा सामाजिक संस्था विधेयक २०७५ : एक समीक्षा । काठमाडौं विश्वविद्यालय, स्कूल अफ लट्वारा काठमाडौंमा आयोजित विधेयक माथिको छलफलका लागि प्रस्तुत कार्यपत्र, माघ २२, काठमाडौं ।
- झापा गाउँपालिका । २०७६ । झापा गाउँपालिकाको संस्था दर्ता तथा नवीकरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७६ । झापा : झापा गाउँपालिका, गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय ।
- तामाकोशी गाउँपालिका । २०७८ । तामाकोशी गाउँपालिका संस्था दर्ता ऐन, २०७८ । दोलखा : तामाकोशी गाउँपालिका ।

तामाङ, सुरेश । २०७६ । गैससको विरोधका बाबजुद 'समाजकल्याण' लाई तान्दै गृह मन्त्रालय । नेपाल समाचारपत्र, असार १६ । www.newsfnepal.com/2019/07/01/224002/ मा उपलब्ध; असार १०, २०८० मा हेरिएको । नेपाल समय । २०७६ । गैरसरकारी संस्था सम्बन्धी विधेयक दर्ता अघि नै विवादमा । पुस १८ । <https://nepalsamaya.com/detail/26482> मा उपलब्ध; जेठ १७, २०८० मा हेरिएको ।

नेपाल सरकार । २०७२ । नेपालको संविधान, २०७२ । काठमाडौं : नेपाल कानून आयोग ।

नेपाल सरकार । २०७३क । नेपालको संविधान कार्यान्वयन गर्न निर्माण गर्नुपर्ने कानूनको पहिचान, प्राथमिकीकरण र कानून निर्माणको विद्यमान अवस्था । काठमाडौं : नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ।

नेपाल सरकार । २०७३ख । समाज कल्याण तथा विकास ऐन, २०७३ । अप्रकाशित मस्यौदा, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार । २०७४ । स्थानीय शासन सञ्चालन ऐन, २०७४ । काठमाडौं : नेपाल कानून आयोग ।

नेपाल सरकार । २०७५ । सामाजिक संस्थाको स्थापना, दर्ता तथा सञ्चालन सम्बन्धी कानूनको संशोधन तथा एकीकरण गर्न बनेको विधेयक । <https://lawcommission.gov.np/np/?cat=8103> मा उपलब्ध; जेठ १७, २०८० मा हेरिएको ।

न्यौपाने, सुरेशराज । २०७४ । आफ्नै कल्याण । नेपाल १७(४४) : ३६-३७ ।

पराजुली, लोकरञ्जन, आभाष भण्डारी र प्रत्यूष वन्त । २०७३ । नियन्त्रित समाजतर्फको यात्रा । कान्तिपुर, फागुन ३०, पृ. ७ ।

पराजुली, लोकरञ्जन, देवराज हुमागाईं, प्रत्यूष वन्त र देवेन्द्र उप्रेती । २०७३ । कस्तो बन्नुपर्छ समाज विज्ञान अनुसन्धान परिषद् ? शिक्षक ९९: ४२-४५ ।

पाठक, तिलक र लेखनाथ पाण्डे । २०७९ । दबाबमा नागरिक समाज । काठमाडौं : सेन्टर फर मिडिया रिसर्च-नेपाल ।

पोखरा महानगरपालिका । २०७८ । गैरसरकारी संस्था निर्देशिका, २०७८ । स्थानीय राजपत्र, वर्ष ५ खण्ड ५७ । पोखरा : पोखरा महानगरपालिका ।

- प्याकुरेल, सुबोधराज । २०७४ । नागरिक आवाज थुन्ने प्रयास । *नागरिक*, साउन २०, पृ. ७ ।
- प्याकुरेल, सुबोधराज । २०७५ । संघ-संस्थामा अंकुशको 'आदेश' । *नागरिक*, असार ३, पृ. ७ ।
- बस्नेत, चूडामणि । २०७७ । वि.सं. २०६२-२०६३ को जनआन्दोलनमा नागरिक आन्दोलन र नागरिक समाज । *लोकतन्त्रमा नागरिक समाज : २५ वर्षको समीक्षा* । हर्षमान महर्जन, देवराज हुमागाईं, प्रत्यूष वन्त, लोकरञ्जन पराजुली र देवेन्द्र उप्रेती, सं., पृ. ७९-१०० ।
- बागमती प्रदेश । २०७५ । प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७५ । <https://ocmcm.bagamati.gov.np/content/106/state-institution-registration-registration-act-2075/> मा उपलब्ध; माघ १८, २०८१ मा हेरिएको ।
- भण्डारी, चम्फासिंह । २०७५ । गैससहरूको नियमनभन्दा सबलीकरण आवश्यक । *रातोपाटी*, असार ४ । www.ratopati.com/story/49603# मा उपलब्ध; चैत ३०, २०७६ मा हेरिएको ।
- भरतपुर महानगरपालिका । २०७५ । गैर सरकारी संघ-संस्थाको परियोजना स्वीकृति, सञ्चालन र समन्वय सम्बन्धी निर्देशिका, २०७४ । भरतपुर : भरतपुर महानगरपालिका, नगर कार्यपालिकाको कार्यालय ।
- मधेश प्रदेश । २०७९ । प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७९ । https://oca.madhesh.gov.np/post/10_64db04f1df507 मा उपलब्ध; माघ १८, २०८१ मा हेरिएको ।
- मादी गाउँपालिका । २०८० । गैरसरकारी संस्था परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७५ । *मादी गाउँपालिका स्थानीय राजपत्र*, खण्ड २, संख्या ९, असार १८, २०७५ । कास्की : मादी गाउँपालिका ।
- मार्टिन चौतारी । २०७४ । *निर्देशित लोकतन्त्रतर्फ अर्को पाइला : प्रस्तावित समाज कल्याण तथा विकास ऐन, २०७३* । शोध-संक्षेप अंक २० । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- मार्टिन चौतारी । २०८० । *कहाँ अड्कियो सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी एकीकृत ऐन ?* शोध संक्षेप अंक ३९ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी । www.martinchautari.org.np/mc-publications/kaha-adkiyo-samajik-

sangh-sanstha-sambandi-ain मा उपलब्ध; साउन १०, २०८० मा हेरिएको ।

मेलम्ची नगरपालिका । २०७६ । *मेलम्ची नगरपालिकाको संस्था दर्ता ऐन, २०७६* ।

सिन्धुपाल्चोक : मेलम्ची नगरपालिका, नगर पालिकाको कार्यालय ।

राष्ट्रिय योजना आयोग । २०७८ । राष्ट्रिय अनुसन्धान नीति, २०७८ । अप्रकाशित मस्यौदा, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं ।

लामा, जीतराम । २०७६ । सरकारले संघ-संस्था बन्द गर्ने विधेयक ल्यायो ।

अनलाइनखबर, माघ ७ । www.onlinekhabar.com/2020/01/830189

मा उपलब्ध; माघ १८, २०८१ मा हेरिएको ।

लुम्बिनी प्रदेश । २०७५ । प्रदेश नं. ५, *संघ-संस्था दर्ता ऐन, २०७५* । https://ocmcm.lumbini.gov.np/media/publications/13_1562670763.pdf मा उपलब्ध; माघ १८, २०८१ मा हेरिएको ।

श्री ५ को सरकार । २०४९ । *समाज कल्याण ऐन, २०४९* । <https://lawcommission.gov.np/content/12907/12907-social-welfare-act-1992/> मा उपलब्ध; माघ १७, २०८१ मा हेरिएको ।

समाज कल्याण परिषद् । २०७७[२०७१क] । *संघ-संस्था आबद्धता तथा नवीकरण सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ (चौथो संशोधन-२०७७)* । ललितपुर : समाज कल्याण परिषद् ।

समाज कल्याण परिषद् । २०७७[२०७१ख] । *वैदेशिक सहयोग स्वीकृत सम्बन्धि निर्देशिका, २०७१ (चौथो संशोधन-२०७७)* । ललितपुर : समाज कल्याण परिषद् ।

समाज कल्याण परिषद् । २०७७[२०७१ग] । *सामाजिक संघ-संस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन निर्देशिका, २०७१ (चौथो संशोधन-२०७७)* । ललितपुर : समाज कल्याण परिषद् ।

समाज विज्ञान अनुसन्धान तदर्थ परिषद् । सन् २०१४ । *प्रस्तावित समाज विज्ञान अनुसन्धान परिषद् नेपालको रणनीतिक योजना* । काठमाडौं : समाज विज्ञान अनुसन्धान तदर्थ परिषद् ।

हुमागाईं, देवराज । २०७३ । अनुसन्धान नरुचाउने राज्य । *सेतोपाटी*, चैत २२ ।

www.martinchautari.org.np/index.php/71-chautarian-speak/708-

anusandhan-naruchaune-rajya मा उपलब्ध; चैत ३०, २०७६ मा हेरिएको ।

हुमागाईं, देवराज । २०७७ । सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था : लोकतान्त्रिक युगमा नियन्त्रण अभ्यासको पुनरावृत्ति । *लोकतन्त्रमा नागरिक समाज* : २५ वर्षको समीक्षा । हर्षमान महर्जन, देवराज हुमागाईं, प्रत्यूष वन्त, लोकरञ्जन पराजुली र देवेन्द्र उप्रेती, सं., पृ. ४३-७५ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

Chand, Diwakar. 1991. *Development through Non-governmental Organizations in Nepal*. Kathmandu: Institute for National Development Research and Social Services.

Dhungal, Surya. 2004. NGOs Bewildered. Paper presented in an international conference, March 1996. Available at https://mk0rofifiqa2w3u89nud.kinstacdn.com/wp-content/uploads/Nepal_bewildered.pdf?_ga=2.17416574.690116142.1586689491-622924378.1585828567; accessed April 12, 2020.

International Centre for Not-for-Profit Law (ICNL) and World Movement for Democracy Secretariat at the National Endowment for Democracy (NED). 2012. Civil Society - Principles and Protections. *International Journal of Not-for-Profit Law* 14(3). Available at www.icnl.org/resources/research/ijnl/defending-civil-society-2; accessed May 22, 2020.

Panday, Devendra Raj. 1998. NGO Movement in Nepal: An Analysis of Legal and Institutional Framework. Available at https://mk0rofifiqa2w3u89nud.kinstacdn.com/wp-content/uploads/Nepal_framework.pdf?_ga=2.85582942.690116142.1586689491-622924378.1585828567; accessed April 4, 2020.

Pattison, Pete. 2017a. Aid Agencies Accuse Nepal Government of Hampering Their Work. *The Guardian* (International Edition), April 19. Available at www.theguardian.com/

- global-development/2017/apr/19/aid-agencies-accuse-nepal-government-of-hampering-their-work; accessed April 15, 2020.
- Pattisson, Pete. 2017b. INGOs Paying Nepal Government Hundreds of Thousands of Dollars to Approve Projects. *The Record*, May 3. Available at www.recordnepal.com/wire/ingos-paying-nepal-government-hundreds-of-thousands/; accessed April 15, 2020.
- Rademacher, Anne, Deepak Tamang. 1993. *Democracy, Development and NGOs*. Kathmandu: Search.
- Shrestha, Prithvi Man. 2019. Social Welfare Council Tightens Noose on Local NGOs. *The Kathmandu Post*, December 3, p. 3.
- Uprety, Uttam. 2011. A Reflection on the Legal Framework for Civil Society in Nepal. *International Journal of Not-for-Profit Law* 13(3): 50–89. Available at www.icnl.org/resources/research/ijnl/a-reflection-on-the-legal-framework-for-civil-society-in-nepal/; accessed April 10, 2020.

अनुसूची १ : संघ-संस्था दर्ता नवीकरण सम्बन्धी प्रदेश तहका कानूनी प्रावधान

विवरण	कोशी प्रदेश	मधेश प्रदेश	बागमती प्रदेश	लुम्बिनी प्रदेश
कानूनको नाम	प्रदेश नं. १ सामाजिक विकास संस्था ऐन, २०७५	प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७९	प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७५	प्रदेश नं. ५, संघ-संस्था दर्ता ऐन, २०७५
	३. दर्ता गर्नुपर्ने : १) यो ऐन प्रारम्भ भएपछि प्रदेश नं. १ मा स्थापना हुने कुनै पनि संस्था स्थानीय तहमा दर्ता गर्नुपर्नेछ र यसरी दर्ता भएको संस्थाको विवरण (नाम, ठेगाना, उद्देश्य र कार्यक्षेत्र आदि) सम्बन्धित स्थानीय तहले परिषदमा तोकिए बमोजिम पठाउनु पर्नेछ । तर एक भन्दा बढी स्थानीय तहमा कार्य गर्ने संस्थाहरूको दर्ता परिषदमा वा परिषदको स्थापना नभएसम्म मन्त्रालयले तोकेको दर्ता अधिकारी समक्ष गर्नुपर्नेछ ।	३. संस्था दर्ता गर्नु पर्ने : १) कसैले यस ऐन बमोजिम संस्था दर्ता नगरी स्थापना र सञ्चालन गर्न गराउन हुँदैन ।	४. संस्था दर्ता गर्नु पर्ने : १) कसैले यस ऐन बमोजिम संस्था दर्ता नगरी स्थापना र सञ्चालन गर्न गराउन हुँदैन ।	४. संस्था दर्ता गर्नु पर्ने : १) यस ऐन बमोजिम संस्था दर्ता नगरी संस्था सञ्चालन गर्नु हुँदैन ।
	२) उपदफा (१) बमोजिम दर्ता गर्दा तोकिए बमोजिम संस्थाको उद्देश्य र कामको प्रकृतिको आधारमा वर्गीकरण गरिनेछ ।	२) यो ऐन प्रारम्भ हुनु अघि संघीय कानून बमोजिम दर्ता भई यस प्रदेश क्षेत्रभित्र सञ्चालनमा रहेका संस्था यसै ऐन बमोजिम दर्ता भएको मानिनेछ । त्यस्तो संस्थाले यो ऐन प्रारम्भ भएपछि संघीय कानून बमोजिम दर्ता भएको संस्थाको दर्ता प्रमाणपत्र, विधान र कार्य समितिले रहेका सदस्यहरूको नागरिकताको प्रतिलिपि संस्था दर्ता अधिकारी समक्ष अभिलेखको लागि पेश गर्नु पर्नेछ ।	२) यो ऐन लागू हुनुभन्दा पहिले सञ्चालनमा रहेको संस्थाले यस ऐन बमोजिम प्रक्रिया पूरा गरी दर्ता गरेर मात्र सञ्चालन गर्नु पर्नेछ ।	२) यस अघि दर्ता नभई स्थापना गरिएका संस्थाले यो ऐन बमोजिम दर्ता भै संस्था सञ्चालन गर्नुपर्नेछ ।

<p>३) संस्थाको विधान, दर्ता, नवीकरण लगायतका व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ ।</p>	<p>३) उपदफा (२) बमोजिमको संस्थाले यस प्रदेश क्षेत्रभित्र कार्य सञ्चालन गर्दा यसै ऐन र नियमावली बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गर्नु पर्नेछ ।</p>	<p>३) अन्य प्रदेशमा दर्ता भएका कुनै संस्थाले यस प्रदेशमा शाखा खोल्न चाहेमा वा कार्य विस्तार गर्न चाहेमा तोकिए बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी शाखा खोल्न सक्नेछ । तर उपदफा (२) र (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्राकृतिक र गैर प्राकृतिक विपदका घटनामा प्रचलित कामून बमोजिम दर्ता भएका संस्थाले यस प्रदेशभित्र सहयोग गर्न चाहेमा सम्बन्धित संस्था दर्ता गर्ने अधिकारीको पूर्व स्वीकृति लिएर काम गर्न सक्नेछन् ।</p>	<p>३) अन्य प्रदेशको कुनै जिल्लामा दर्ता भएका कुनै संस्थाले यस प्रदेश भित्रका कुनै जिल्ला वा स्थानीय तहमा काम गर्नु परेमा यो ऐन बमोजिम दर्ता हुनुपर्नेछ ।</p>
<p>४) संविधान र प्रचलित कामूनले निषेध गरेका कुनै पनि कार्य गर्ने उद्देश्य भएको संस्था दर्ता गरिने छैन तर यस दफाको प्रतिकूल हुने गरी दर्ता भएमा त्यस्तो संस्थाको दर्ता स्वतः बन्द हुनेछ ।</p>	<p>४) अन्य प्रदेशमा दर्ता भएका कुनै संस्थाले यस प्रदेशमा शाखा खोल्न चाहेमा तोकिए बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी शाखा खोल्न सक्नेछ । तर उपदफा (२) र (४) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बाढी, पहिरो, भूकम्प, आगलागी लगायतका विपदका घटनामा प्रचलित कामून बमोजिम दर्ता भएका संस्थाले यस प्रदेशभित्र सहयोग गर्न चाहेमा संस्था दर्ता गर्ने अधिकारीले पूर्व स्वीकृति लिएर काम गर्न सक्नेछन् ।</p>		<p>४) उपदफा (३) बमोजिम दर्ता भएका संस्थाले आफूले काम गर्ने स्थानीय तहमा समेत सूचीकृत हुनुपर्नेछ ।</p>

<p>५) संस्था दर्ता वा नवीकरण वापत लाग्ने शुल्क तोकिए बमोजिम हुनेछ ।</p>	<p>५) उपदफा (२) र (४) बमोजिमको संस्थाले आफ्नो कार्यक्षेत्र रहेको स्थानीय तहमा काम गर्न चाहेमा सो कुराको जानकारी स्थानीय तहलाई गराउनु पर्नेछ र स्थानीय तहले पनि त्यस्तो संस्थाको अभिलेख राख्नुपर्नेछ ।</p>	<p>५) उपदफा (४) बमोजिम सूचीकृत हुँदा संस्थाको विधान, दर्ता प्रमाणपत्र समेत संलग्न राखी आफूले गर्ने कामको उद्देश्य र समुदायमा पर्ने प्रभाव समेत खुलाई सूचीकृत हुन आवेदन गर्नुपर्नेछ ।</p>
	<p>६) उपदफा (५) बमोजिम स्थानीय तहमा जानकारी गराउँदा संस्थाको विधान, दर्ता प्रमाणपत्र, नवीकरण लगायतका कागजात संलग्न राखी आफूले गर्ने कामको उद्देश्य र समुदायमा पर्ने प्रभाव समेत खुलाएको विवरण समेत पेश गर्नु पर्नेछ ।</p>	<p>६) उपदफा (५) बमोजिम सूचीकृत हुन आवेदन गरेमा स्थानीय तहले संस्थाको अभिलेख तोकिए बमोजिम राख्नु पर्नेछ ।</p>
		<p>७) उपदफा (६) बमोजिमको अभिलेख सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाउनु पर्नेछ । सो विवरण प्राप्त भएपछि मन्त्रालयले अभिलेखीकरण गराउनु पर्नेछ ।</p>

<p>४. सूचीकृत हुनुपर्ने : १) प्रदेशमा एकभन्दा बढी स्थानीय तहमा कार्य गर्ने गरी कार्यक्षेत्र तोकिएका वा कार्यरत सबै संस्थाहरू यो ऐन लागू भएको मितिले एक वर्षभित्र तोकिए बमोजिम परिषदमा अनिवार्य सूचीकृत हुनु पर्नेछ र यस दफा बमोजिम सूचीकृत नभएमा त्यस्तो संस्थालाई कुनै पनि कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अनुमति दिइने छैन ।</p>	<p>४. संस्थाको दर्ता : १) कुनै पनि संस्था स्थापना गर्न कम्तीमा सात जना वा सोभन्दा बढी व्यक्तिले संस्था सम्बन्धी देहायको विवरण खुलाई विधानको तीन प्रति र तोकिएको दस्तुर सहित संस्था दर्ता अधिकारी समक्ष निवेदन दिनु पर्नेछ :</p> <p>.....</p>	<p>५. संस्था दर्ता : १) कुनै पनि संस्था दर्ता गर्दा कार्य समितिको गठन देहायका आधारमा हुनु पर्नेछ:- (क) कम्तीमा एक तिहाई महिला हुनुपर्ने, (ख) समावेशी सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्ने, (ग) अध्यक्ष, सचिव र कोषाध्यक्षमध्ये कम्तीमा एक पदमा महिला हुनुपर्ने ।</p>	<p>५. संस्थाको स्थापना गर्ने आधारहरू: १) संस्था दर्ता गर्न चाहने कुनै सात जना वा सोभन्दा बढी व्यक्तिले संस्था सम्बन्धी देहायको विवरण खुलाई संस्थाको विधानको एक प्रति र तोकिएको दस्तुर सहित संस्था दर्ता अधिकारी समक्ष निवेदन दिनु पर्नेछ:- .....</p>
<p>२) एउटा मात्र स्थानीय तहमा काम गर्ने संस्थाले परिषदमा सूचीकृत हुन चाहेमा त्यस्तो संस्थालाई समेत सूचीकृत गर्न यो ऐनले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।</p>	<p>२) उपदफा (१) बमोजिमको निवेदन प्राप्त भएपछि संस्था दर्ता अधिकारीले आवश्यक जाँचबुझ गरी संस्था दर्ता गर्न उचित ठानेमा तोकिए बमोजिमको वर्गीकरणको आधारमा संस्था दर्ता गरी दर्ताको प्रमाणपत्र दिनेछ ।</p>	<p>२) कम्तीमा सात जना व्यक्तिले देहायको विवरण खुलाई संस्थाको विधानको तीन प्रति र तोकिएको दस्तुर सहित संस्था दर्ता अधिकारी समक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ :- .....</p>	<p>२) उपदफा (१) बमोजिमको निवेदन प्राप्त भएपछि संस्था दर्ता अधिकारीले आवश्यक जाँचबुझ गरी संस्था दर्ता गर्न उचित ठानेमा दर्ता गरी दर्ताको प्रमाण-पत्र दिनेछ ।</p>
<p>३) प्रदेशमा योजना वा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहने तर अन्य प्रदेशमा दर्ता भएको संस्थाले कार्यक्रम स्वीकृत हुनु पूर्व प्रदेशमा सूचीकृत हुनु पर्नेछ ।</p>	<p>३) संस्था दर्ता अधिकारीले कुनै संस्था दर्ता गर्ने निर्णय गरेमा त्यसको सूचना निवेदकलाई दिनु पर्नेछ र उक्त निर्णयमा चित्त नबुझेमा निवेदकले सूचना प्राप्त गरेको मितिले पैंतिस दिनभित्र त्यस्तो निर्णय उपर प्रवेश सरकाले तोकिएको अधिकारी समक्ष उजुर गर्न सक्नेछ ।</p>	<p>३) उपदफा (२) बमोजिमको निवेदन प्राप्त भएपछि संस्था दर्ता अधिकारीले आवश्यक छानविन गरी संस्था दर्ता गर्न उचित ठानेमा संस्था दर्ता गरी दर्ताको प्रमाणपत्र दिनेछ ।</p>	<p>३) संस्था दर्ता अधिकारीले कुनै संस्था दर्ता गर्ने निर्णय गरेमा त्यसको सूचना निवेदनलाई दिनु पर्नेछ र निवेदकले सूचना प्राप्त गरेको मितिले एककाइस दिनभित्र त्यस्तो निर्णय उपर मन्त्रालयले तोकिएको अधिकारी समक्ष उजुर गर्न सक्नेछ ।</p>

<p>४) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम सूचिकृत नहुने संस्थालाई प्रदेशमा कार्य गर्न परिषदले अनुमति दिने छैन । तर यस दफा बमोजिम सूचिकृत नभएको कुनै संस्थाले सामाजिक विकासको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्ने निर्णय गरी कुनै संस्थालाई अनुमति दिन परिषदले सिफारिस गरेमा सो संस्थालाई मन्त्रालयले कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अनुमति दिन सक्नेछ ।</p>	<p>४) उपदफा (३) बमोजिमको उजुर प्राप्त भएपछि उपदफा (३) बमोजिम तोकिएको अधिकारीले आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्तो संस्था दर्ता गर्न मनासिब देखेमा सो संस्था दर्ता गर्न १४ दिनभित्र अधिकारीले संस्था दर्ता दिन सक्नेछ र त्यस्तो आवेग भएपछि १४ दिनभित्र अधिकारीले संस्था दर्ता गरिदनु पर्नेछ ।</p>	<p>४) संस्था दर्ता अधिकारीले कुनै संस्था दर्ता गर्न नमिल्ने देखेमा सो को कारण सहित आवश्यक कागजात पुनः पेश गर्ने आदेश दिन सक्नेछ ।</p>	<p>४) उपदफा (३) बमोजिमको उजुर प्राप्त भएपछि मन्त्रालयले तोकिएको अधिकारीले आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्तो संस्था दर्ता गर्न मनासिब ठहरायमा सो संस्था दर्ता गरिदनु पर्नेछ ।</p>
	<p>५) यस दफा बमोजिम दिइने निवेदन र प्रमाणपत्रको ढाँचा तोकिए बमोजिम हुनेछ ।</p>	<p>५) उपदफा (४) बमोजिमको कागजात पेश गर्दा पनि संस्था दर्ता अधिकारीले त्यस्तो संस्था दर्ता गर्ने निर्णय गरेमा त्यसको सूचना निवेदकलाई दिनु पर्नेछ र उक्त निर्णयमा चित्त नबुझेमा निवेदकले सूचना प्राप्त गरेको मितिले धैतिस दिनभित्र त्यस्तो निर्णय उपर एक तह माथिको पदाधिकारी समक्ष उजुर गर्न सक्नेछ ।</p>	<p>५) यस दफा अन्तर्गत दिइने प्रमाणपत्रको ढाँचा, आवेधि, नवीकरण र नवीकरण दस्तुर तोकिए बमोजिम हुनेछ ।</p>

	<p>५. नवीकरण गर्नुपर्ने : १) यस ऐन बमोजिम दर्ता भएको संस्थाले प्रत्येक पाँच आर्थिक वर्ष समाप्त भएको चार महिनाभित्र तोकिएको दस्तुर बढाई नवीकरण गर्नुपर्छ ।</p>	<p>६) उपदफा (५) बमोजिमको उच्च प्राप्त भएपछि एक तह माथिको पदाधिकारीले आवश्यक छानविन गरी त्यस्तो संस्था दर्ता गर्न मनासिव ठहराएमा सो संस्था दर्ता गर्ने संस्था दर्ता अधिकारीलाई आदेश दिन सक्नेछ र त्यस्तो आदेश भएपछि संस्था दर्ता अधिकारीले संस्था दर्ता गरिदिनु पर्नेछ ।</p>	<p>६. दर्ता नभई स्थापना भएका संस्थाले दर्ता गर्ने : यो ऐन प्रारम्भ हुनुभन्दा तत्काल प्रचलित कानून बमोजिम दर्ता नभई स्थापना भएको वा सञ्चालनमा रहेका संस्थाले पनि यो ऐन प्रारम्भ भएको मितिले दुई महिनाभित्र यो ऐन बमोजिम दर्ता गराउनु पर्नेछ ।</p>
	<p>२) नवीकरण सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ ।</p>	<p>७) यस दफा बमोजिमको निवेदन र प्रमाणपत्रको ढाँचा तोकिए बमोजिम हुनेछ ।</p>	
	<p>६. नवीकरण गर्नुपर्ने : यस ऐन बमोजिम दर्ता भएको संस्थाले प्रत्येक आर्थिक वर्ष समाप्त भएको मितिले चार महिनाभित्र तोकिएको दस्तुर बढाई नवीकरण गर्नु पर्नेछ । नवीकरण सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ ।</p>		

लेखक परिचय

अनुसन्धाता देवराज हुमागाईं हाल मार्टिन चौतारीको कार्यकारी प्रबन्धकका रूपमा कार्यरत छन् । नेपाली मिडियाका विविध पक्षमाथि लामो समयदेखि कलम चलाउँदै आएका उनी पछिल्लो समय प्राज्ञिक अनुसन्धान पूर्वाधार र सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी नीतिगत पक्षबारे अध्ययन/अनुसन्धानमा पनि रुचि राख्छन् । उल्लिखित विषय बारेका हुमागाईंले सह-सम्पादन र सह-लेखन गरेका एक दर्जनभन्दा बढी पुस्तक, प्रतिवेदन र शोध संक्षेप मार्टिन चौतारीद्वारा प्रकाशित छन् । साथै, मिडिया, प्राज्ञिक पूर्वाधार र सामाजिक संघ-संस्था/नागरिक समाज सम्बन्धी डेढ दर्जन अनुसन्धानमूलक लेख पनि प्रकाशनमा आइसकेका छन् । उनीद्वारा सह-सम्पादित पछिल्ला पुस्तकहरू *लोकतन्त्रमा नागरिक समाज : २५ वर्षको समीक्षा* (२०७७) र *मधेश प्रदेशमा पैदल अनुसन्धान* (२०७९) हुन् । हुमागाईं मार्टिन चौतारीबाट प्रकाशन हुने नेपाली भाषाको वार्षिक जर्नल *समाज अध्ययन* का सम्पादक हुन् । ईमेल: devrajhumagain@gmail.com

वि.सं. २०४६ सालपछि सामाजिक संघ-संस्थाको व्यापक विस्तारसँगै यस सम्बन्धमा राज्यले आवश्यक नयाँ-नयाँ नीति र कानून बनाई लागू गर्नुपर्ने थियो । यस क्षेत्रको विकासलाई राज्यले सहजीकरण गर्नुपर्ने थियो, तर पञ्चायतकालीन पुरानै कानूनलाई निरन्तरता दिँदै वा तिनैलाई टालटुल गर्दै लामो समयसम्म नयाँ कानून निर्माण नगरी यसतर्फ राज्यले उदासिनता देखायो । वि.सं. २०४६ पछिको केही समय गैससप्रति राज्यले व्यवहारमा केही उदारमन देखाएको भए पनि पछिल्लो एक दशकलाई हेर्दा पञ्चायत कालको झल्को दिने गरी नियन्त्रणमुखी रवैयाको पुनरावृत्ति हुन थालेको आभाष नागरिक समाजले गर्न थालेका छन् । फलस्वरूप केही क्षेत्रका विकृति र विसंगतिलाई देखाएर नागरिक समाज तथा संघ-संस्थाका गतिविधिलाई कस्ने र नागरिकको संविधानप्रदत्त मौलिक हकको उपभोगलाई संकुचित तुल्याउने प्रयत्न राज्यका निकायहरूबाट हुन थालेका छन् । त्यस्ता प्रयत्नहरूलाई अझै बढी वैधानिकता प्रदान गर्न २०७२ को लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संविधान जारी भएपछि संघदेखि प्रदेश र स्थानीय तह सम्मका सरकारहरूले संघ-संस्था सम्बन्धी कानूनहरू तर्जुमा गरिरहेका छन् । यही परिप्रेक्षमा ती कानूनी व्यवस्थाहरूको समीक्षा गर्दै तिनको कार्यान्वयन हुँदै जाँदा संघ-संस्थाहरूले के कस्ता चुनौती भोग्नुपरेको छ र त्यसले अन्ततः नागरिकको संविधानप्रदत्त लोकतान्त्रिक अधिकारलाई कसरी संकुचित तुल्याउने खतरा छ भन्ने विश्लेषण यस प्रतिवेदनले पस्केको छ ।

यो प्रतिवेदन उद्धृत गर्न :

हुमागाई, देवराज । २०८१ । सामाजिक संघ-संस्था सम्बन्धी नेपाली राज्यका कानून र व्यवहार । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।